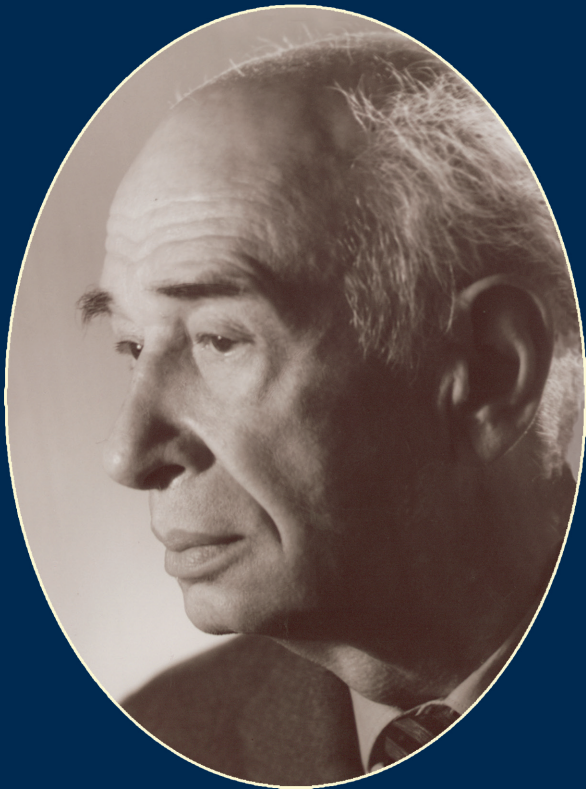

Sławomira Wronkowska

Zygmunt Ziembinski

„Gandhi”

MAGISTRI
NOSTRI

Zygmunt Ziemiński

MAGISTRI NOSTRI

PROFESOROWIE WYDZIAŁU PRAWA
POZNAŃSKIEGO UNIWERSYTETU

pod redakcją Andrzeja Gulczyńskiego

Sławomira Wronkowska

Zygmunt Ziemiński

„Gandhi”

Poznań 2022

Recenzenci: *prof. dr hab. Tomasz Gizbert-Studnicki*
prof. dr hab. Jerzy Zajadło

Wydanie publikacji dofinansowane przez Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

© Sławomira Wronkowska 2022

This edition © Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, 2022

Open Access book, distributed under the terms of the CC licence
(BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Projekt okładki: *Ewa Wąsowska*
Redaktor: *Anna Baziór*

Redaktor serii
Andrzej Gulczyński
Wydział Prawa i Administracji UAM
al. Niepodległości 53, 61-714 Poznań
guland@amu.edu.pl

ISBN 978-83-232-4096-9 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-232-4097-6 (PDF)
DOI: 10.14746/amup.9788323240976

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
61-701 POZNAŃ, UL. A. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl
Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl
Dział sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 6,50. Ark. druk. 9,75

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7-9

Słowo wstępne

Zygmunt Ziemiński odszedł ponad ćwierć wieku temu. Wydaje się, że to dość czasu, aby z pewnego dystansu spojrzeć na jego życie, obecność na Uniwersytecie, z którym się związał, i na dokonania. Brakuje jednak wielu elementów, by stworzyć wyważony obraz Profesora. Nie pozostawił pamiętników, a przyjaciele i znajomi, którzy mogliby niejedno o nim powiedzieć, nie żyją. Najbliższym uczniom i współpracownikom przekazywał informacje oszczędne, wyselekcjonowane. Był w stosunku do nich serdeczny, ale nie wylewny. Pisząc tę książeczkę, byłam więc zdana przede wszystkim na materiały archiwalne, skąpe, jeśli chodzi o jego życie osobiste, rozmowy z córką i byłymi studentami Profesora oraz na wycinkowe opracowanie Kazimierza Świrydowicza, a także własne spostrzeżenia, których przez trzydzieści lat mojej obok Profesora obecności nazbierało się wprawdzie niemało, ale są one z konieczności subiektywne. I nie mogę ich skonfrontować z refleksjami innych najbliższych uczniów Profesora – Leszka Nowaka, Macieja Zielińskiego i Stanisława Czepity – bo i oni już odeszli.

Oddawana do rąk czytelnika książeczka nawet w niewielkim stopniu nie zbliża się do wzorca intelektualnej biografii dającej obraz życia i twórczości uczonego na tle jego czasów i środowiska. Zakreślone przez edytora koncepcja i ramy prac z serii *Magistri Nostri* zobowiązywały do zwięzłości. Zawarłam więc w książce elementarne informacje o życiu Zygmunta Ziemińskiego, powściągliwe, bo mam przekonanie, że tego by sobie życzył. W syntetycznym ujęciu badawczego dorobku

Profesora nie było miejsca na opis ewolucji jego poglądów naukowych, na polemikę z nimi i krytyczne uwagi, a nade wszystko na pogłębioną analizę wielu jego subtelnych koncepcji. Skoncentrowałam się na wyniku jego trudu badawczego – na dziele, które pozostawił i które przeorało polskie prawoznawstwo, a nie na opisywaniu drogi, jaka do tego wiodła. Zdecydowałam się zaznaczyć jego stanowisko w kilku od lat toczących się w teorii prawa sporach i ukazać Ziemińskiego nie jako tego, który przygotował narzędzia do konstruowania teorii zjawisk prawnych, lecz tego, który poszedł krok dalej i wykorzystał je, by tę teorię tworzyć. Wobec pewnych niedomówień Profesora i wahań, z którymi nas pozostawił, zawarty w pracy opis dzieła Zygmunta Ziemińskiego nosi w niektórych elementach cechy mojej interpretacji.

Upływający czas ponaglał do ukończenia książki. Pisząc ją, chciałam uchronić pamięć o Profesorze jako uczonym i człowieku i w ten sposób spłacić choćby część zaciągniętego u niego długu.

O profesorze Ziemińskim, podporuczniku „Krótkim”, „Gandhim” i „Długim Uczonym”, spełniającym w mistrzowski sposób swoje życiowe role, trzeba będzie jeszcze wiele powiedzieć, by wyjaśnić głęboki wpływ, jaki wywarł na życie poznańskiego Uniwersytetu oraz na ludzi, z którymi się spotykał i z którymi współpracował. Mimo wspomnianego ćwierćwiecza dzielącego nas od jego śmierci, Zygmunt Ziemiński nadal wymyka się zarówno swoim wielbicielom, jak i krytykom. Jedno jest wszakże pewne: był wybitnym przedstawicielem niezwykłego pokolenia polskich humanistów łączących umiłowanie nauki z etosem obywatelskim.

„Życie tak mi się układało, jak Żydom przejście przez Morze Czerwone”¹

*P*rofesor Zygmunt Ziemiński był postacią niezwykle, uczonym o olbrzymiej wiedzy i autorytecie, obdarzonym talentem i intuicją badawczą. Cechowała go przy tym niezależność. Nie poddawał się naciskom władzy politycznej i teorii prawa, dziedzinę, którą wybrał, uprawiał neutralnie, wręcz demonstracyjnie odżegnując się od ideologii. Nie ulegał też zmieniającym się modom naukowym. Niezależnie od nich przez długie lata konsekwentnie rozwijał swój paradygmat, tworząc dzieło oryginalne i precyzyjne. Nie dbał o to, czy jego idee spotkają się z oficjalnym uznaniem, ale nieustraszenie zabiegał, by były przydatne dla wszystkich nauk prawnych. Swoim wychowankom – studentom, seminarzystom, uczniom – przekazywał sposób patrzenia na prawo jako na twórcze i odpowiedzialne narzędzie organizowania życia społecznego. Był rzadkim dziś przykładem profesora realizującego ideał humboldtowskiego uniwersytetu – jedności nauki i nauczania. Cała jego praca uczona rozwijała się niczym wspólne dzieło jego i jego uczniów i prowadzona była z myślą o potrzebach, kształceniu i wychowywaniu kolejnych generacji prawników.

¹ Powyższe słowa Zygmunta Ziemińskiego pochodzą z rozmowy, którą przeprowadziła z nim Ewa Staniewicz. Zob. E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 403.

Zygmunt Ziemiński – jeden z wielkich polskich profesorów prawa – był też prawdziwym oryginałem. Zdecydowanie różnił się od swoich wybitnych i szanowanych kolegów. Rzucał się w oczy – był bardzo wysoki, chudy, z biegiem lat coraz bardziej pochylony, z charakterystyczną twarzą i wyrazistą mimiką. Wielkimi susami przemierzał korytarze Collegium Iuridicum, rzucał napotkanym jakąś myśl, która go właśnie zaprzętała, i nie czekając na odpowiedź, ruszał dalej. Dzięki niekonwencjonalnym zwyczajom i zaskakującym komentarzom znany był nie tylko na Uniwersytecie, ale w całym akademickim Poznaniu. W zachowaniu sprawiał wrażenie pozornie niezręcznego, nieorganizowanego i rozkojarzonego, a przecież był z niego baczny obserwator nieznoszący pozorów i tandety.

Wśród studentów prawa budził postrach; wszak trzeba było na pierwszym roku przebrnąć u niego przez egzamin z logiki. Dla osób przykładających się do studiów był jednak jak do rany przyłóż. Koledzy profesorowie woleli zachować wobec niego ostrożność, by nie narazić się na niebezpiecznie ciętą ripostę. Niektóre z jego powiedzeń zasługują na utrwalenie w księdze myśli każdego uniwersytetu. Wygłaszanie pseudonaukowych banałów Ziemiński komentował krótko: „Bicie piany z samej wody”, a zbyt długi referat kwitował: „Ileż wody wypłuć musi wieloryb, żeby mu trochę planktonu zostało na języku”. Miał przy tym Ziemiński wielkie serce i bez wahania niósł pomoc potrzebującym. Siły czerpał ze swej głębokiej wiary, bo życie nie szczędziło mu gorzkich doświadczeń. Wielokrotnie przyszło mu płacić za niepokorność. A jednak jego udziałem stało się to, co spotyka nielicznych, jako uczony stworzył dzieło imponujące i żył otoczony młodzieżą, która lgnęła do niego, zafascynowana jego wiedzą i osobowością.

Sposób bycia Profesora raził wiele osób przyzwyczajonych do przestrzegania w życiu akademickim sztywnej profesor-

Dziesięcioletni Zygmunt
(ze zbiorów rodzinnych)

Zygmunt
w czasach szkolnych
(ze zbiorów
rodzinnych)

skiej etykiety. Jego przenikliwość, złośliwe komentarze, czasem sarkazm i nietypowe gesty sprawiały, że widziano w nim czasem Stańczyka poznańskiej *Alma Mater*. Należał do tych nielicznych, którym ze względu na niekwestionowaną pozycję wolno mówić i robić więcej niż innym. Toteż rola, jaką Zygmunt Ziemiański odegrał w dziejach poznańskiego uniwersytetu, była i jest nie do przecenienia.

Zygmunt Antoni Ziemiański urodził się 1 czerwca 1920 r. w Warszawie. Jego ojciec Zygmunt Ksawery Mikołaj był doktorem psychologii przez wiele lat kierującym biblioteką w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Matka, Maria z Romiszewskich, była malarką. Jej uratowane z wojny portrety i pejzaże ozdabiały ściany ciasnych poznańskich mieszkań Profesora. Wzrastał w domu inteligenckim, katolickim i patriotycznym, położonym w centrum Warszawy przy ulicy Hożej 72². Z wysokości ramion ojca obserwował parady wojskowe w Alejach Ujazdowskich. Uczono go francuskiego, czytano mu książki, a z czasem nauczył się od ojca sztuki ich zwięzłego recenzowania. Był jako dziecko pilnie obserwowany i starannie wychowywany. Jego ojciec odnotowywał w prowadzonym dzienniku spostrzeżenia na temat zainteresowań, emocji i językowych postępów małego Zygmunusia.

Maturę uzyskał Zygmunt Ziemiański w 1938 r. w klasie o profilu humanistycznym, w prywatnym Gimnazjum św. Stanisława Kostki w Warszawie, do którego uczęszczał też Władysław Bartoszewski. W tym samym roku odbył czynną służbę wojskową w I Dywizji Piechoty Legionów w Wilnie, z której został niebawem zwolniony ze względu na zły stan zdrowia. Nadchodząca wojna zniweczyła jego plany studiów i dramatycznie odcisnęła się na życiu. Po kampanii wrześniowej praco-

² Archiwum PAN, sygn. P III-120/50.

1925

1. II. Wzrost: - 112 cm.

Jest' obchodzone być i'mieniem Dyr. Z. wypro-
wiedzać, ję' a będy wyuczonej praces francuskiej.
Z otamny i'miętary chęć opłacowze' ję' j'akich
pudetto. W j'akimym postęgu ceniłona wolał
nowa lampa spumana, mechanizm spumania
ocynić zainteresował go, ale j'akimym ude nna
lampy skoroni do raka. Powiata, i' to lampy
od Dyr, bo ona data pomysł.

2 II Wyinaję, nagle omajmūt: uja wole, i'chj mui
mama kochata ceta i'gic. — Wuij' bę' j'edni',
Z. omajmūt - um rera o lampie, wuij' j'edni' koch
i' t. d. Półna raka j'edni' u'pawic wyizeta j'edni'
i' kiceni j'edni' raka j'edni', Z. solitaru e j'edni'
marpat j'edni' za to. J'edni' mui na j'edni' z mui, i'
j'edni' mui j'edni' opniada' raka opniada'.
j'edni' bę' chom j'edni' i' Z. do uiaj' mui wyizeta.
no. Z. j'edni' i' tego j'edni', ale j'edni' kiceni mui
Adami na j'edni'. — Chce robi' kiceni j'edni', bo
chic kiceni (Zwei) j'edni', j'edni' - j'edni' kiceni

wał krótko jako robotnik w Warszawie, a następnie na prowincji w Radomskim i Kieleckim był zatrudniony oficjalnie jako księgowy kolejno w majątku w Bieganowie oraz Witkowicach, ale cały ten czas faktycznie wykonywał pracę nauczyciela i angażował się w tajne nauczanie. Wspominał z humorem, że niesiony ambicją zamęczał swoich podopiecznych inscenizacjami *Odprawy posłów greckich* Jana Kochanowskiego. Zagrożony represjami ze strony okupanta w 1942 r. po raz kolejny zmienił miejsce pobytu i zamieszkał w Wojnowicach.

W 1941 r. nawiązał Zygmunt Ziemiński kontakt z organizacjami niepodległościowymi, a jesienią 1943 r. zgłosił się do oddziałów leśnych Armii Krajowej operujących w okolicach Częstochowy, został członkiem AK w stopniu plutonowego podchorążego, a następnie podporucznika i przybrał pseudonim „Krótki”. Od końca sierpnia do grudnia 1944 r. służył w Oddziale Partyzanckim AK „Paseka”, działającym w ramach 27 Pułku Piechoty AK. Podstawowymi zadaniami, jakie mu powierzano, były szkolenie, obserwacja terenu i odbiór rzutów, ale brał też udział w akcjach bojowych³. Dowódca oddziału „Paseka” Szymon J. Zaremba wspomina go tak:

zrobiłem z niego kwatermistrza, a poza tym miał też odpowiadać za propagandę. Był w tym absolutnie doskonały. Codziennie słuchał BBC i przygotowywał ulotki informacyjne, w których nie tylko referował wiadomości, ale także dodawał swoje własne komentarze, krótkie historyjki z naszego obozowego życia i z życia powiatu. Było to wyjątkowo dobrze napisane, zazwyczaj w zabawny sposób i stanowiło ogromną podbudowę naszego morale [...] później udało mu się zdobyć małą prasę [...] drukował na niej regularnie biuletyny infor-

³ Archiwum PAN, sygn. PIII-120/150.

macyjne. Nie tylko partyzanci, ale wszyscy ludzie z okolicy nie mogli doczekać się kolejnych wydań⁴.

Za działalność wojenną odznaczono Zygmunta Ziemińskiego w 1975 r. Krzyżem Armii Krajowej. Bardzo cenił sobie to odznaczenie. Wiele lat później chętnie spotykał się z młodzieżą szkolną, zaznajamiając ją z okupacyjną walką. Bywało, że wracał z tych spotkań przygnębiony. Mówił: „Jak trudno im zrozumieć dylematy mojego pokolenia”.

Wiosną 1944 r. rozpoczął przyszły profesor studium prawa na tajnych kompletach w Częstochowie. Wobec aresztowania kolegów z oddziału, sam zagrożony uwięzieniem, przeniósł się następnie do rodziny w Kielcach, gdzie w firmie zajmującej się usługami kanalizacyjnymi wykonywał prace fizyczne oraz kancelaryjne i jednocześnie w latach 1944–1945 kontynuował naukę na Kieleckich Kursach Akademickich, zdając przed komisją wyłonioną z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL) pierwszy egzamin prawniczy⁵. Jego oddział „Pasięka” został rozwiązany w końcu listopada 1944 r. Wspominał po latach: „Gdybym tam został dłużej, to by było niezdrowe. Ci, którzy pozostali, podróżowali później daleko”⁶.

Po wojnie nie miał Zygmunt Ziemiński dokąd wracać. Jego warszawski dom rodzinny nie istniał, rodzice nie żyli – ojciec zmarł w roku wybuchu wojny, matka w 1942 r., siostra Ewa Falkowska nie wróciła z Ravensbrück. Wybrał odległy od akowskiej przeszłości Poznań, w którym od 1945 r. kontynuował studia na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. Ukończył je w 1947 r. z wynikiem bardzo

⁴ S.J. Zaremba, *Wspomnienia*, s. 136.

⁵ Archiwum UAM, sygn. 144/1779.

⁶ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 396.

dobrym ze wszystkich egzaminów i uzyskał tytuł magistra nauk prawnych⁷.

Niezwłocznie po tym podjął studia na Wydziale Humanistycznym tej samej uczelni i w 1949 r. uzyskał stopień magistra filozofii w zakresie socjologii. W podaniu do Rady Wydziałowej Wydziału Humanistycznego, prosząc o zaliczenie niektórych przedmiotów ze studiów prawniczych, pisał:

W czasie wojny straciłem sześć lat studiów. Zamierzam – o ile warunki na to pozwolą – poświęcić się pracy naukowej i dlatego zależy mi na możliwie szybkim uzyskaniu swobody pracy⁸.

Wiele lat później Czesław Znamierowski, oceniając całokształt działalności naukowej Zygmunta Ziemińskiego, podkreślił:

To, że mimo bardzo ciężkich warunków materialnych w czasie studiów nie poprzestał na jednym kierunku [...] jest wyrazem i miarą jego charakteru, siły woli i pracowitości⁹.

Lata studiów w powojennym Poznaniu były dla Zygmunta Ziemińskiego bardzo trudne. Utrzymywał się z dorywczych prac, korepetycjami opłacał wynajmowany u kolejarzkiej rodziny pokój, dopiero pod koniec studiów otrzymał niewielkie stypendium. Profesor Andrzej Stelmachowski wspomina:

Obydwaj klepaliśmy wówczas biedę, z tym że on obnosił ją z wręcz ostentacyjną nonszalancją. Sam mu kiedyś mówiłem: „jeśli niesiesz buty do szewca, to nie musisz wtykać palca do

⁷ Archiwum PAN, sygn. P III-120/150.

⁸ Archiwum UAM, sygn. 144/1779.

⁹ Archiwum UAM, sygn. 1242/470.

UNIwersytet Poznański
DZIEKAN
WYDZIAŁU PRAWNO - EKONOMICZNEGO

Poznań, dnia 10 grudnia 1948

L. dz. 2674/48

ZAŚWIAADCZENIE TYMCZASOWE

Dziekan Wydziału prawno-ekonomicznego zaświadcza, że

P. Zygmunt Ziembicki

złożył z wynikiem bardzo dobrym

czwarty egzamin prawniczy (prot. egz. z dn. 26.VI.47)

i na tej podstawie ma prawo do używania tytułu magistra
praw.-

Zaświadczenie niniejsze wydaje się w celu przedłożenia

Dziekan
Wydziału prawno - ekonomicznego
(Prof. A. Chanowicz)

Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego 790/47

Potwierdzenie ukończenia studiów prawniczych (Archiwum PAN,
Oddział w Poznaniu)

dziury w podeszwach prześwitujących na wylot, by każdy mógł je podziwiać. Przy tym wszystkim miał zdumiewającą pogodę ducha połączoną ze swoistą autoironią i niezwykłą wprost dobrocią”¹⁰.

Intensywne studia łączył Zygmunt Ziembiniński z aktywnością w Caritas Academica, charytatywnej organizacji akademickiej działającej u ojców dominikanów. Był ważną postacią tej organizacji. Zainicjował i zorganizował klub studencki, w którym można było poczytać książki, skorzystać z trudno dostępnych skryptów, przyjść na wieczór literacki i tańce. Zamieszczał swoje teksty w folderze Caritas Academica, opracował *Akademicki savoir-vivre* zawierający rady i wskazówki dla wracających z wojny kolegów-studentów. Znalazły się wśród nich takie oto rady:

Profesorom należy się Twój szacunek oparty nie na adoracji społecznego wyróżnienia, ale na czci dla ich wieloletniej żmudnej i ofiarnej pracy [...]. Nie ma zwyczaju powstawania z miejsc w chwili wejścia profesorów do sali wykładowej. Wypada jednak natychmiast przerwać wszelkie rozmowy i uciszyć się.

Albo dotyczące spraw osobistych:

Gdy bliski już jesteś osiągnięcia życiowej samodzielności, szukaj towarzysza życia nie na balu, lecz w pracowni, nie na wizytach, lecz na forsownej wycieczce¹¹.

¹⁰ Z listu Andrzeja Stelmachowskiego do Sławomiry Wronkowskiej, zbiory autorki.

¹¹ *Akademicki savoir-vivre*, Archiwum WPiA UAM.

Miejski Teatr dla Młodzieży
w Poznaniu
pod dyrekcją **HALINY LUBICZ**

Tylko jeden raz!

Tylko jeden raz!

Dnia _____ maja 1946 r. o godzinie _____

MŁODZI

Obraz sceniczny w 5 odsłonach z czasów okupacji
Zygmunta Ziemińskiego

Udział biorą:

Irena Netto, Janina Ratajska, Czesław Rożnowski,
Wacław Kędziora, Cezary Julski, Marian Urbaniak,
Janusz Pekała, Mieczysław Sapieżyński, Bronisław
Henning, Zadworny i inni.

Reżyseria: Maria d'Alphonse

Kierownik literacki: Stanisław Strugarek

Przedprzedaż biletów _____

godzinę przed przedstawieniem przy kasie teatru.

Cena biletów od **20.-** do **50.-** zł

Przedstawienie dla młodzieży szkolnej o godz. 16-tej.

500 Drukarnia Wydawnictwa w Poznaniu 8-1937

Afisz informujący o wystawieniu sztuki Zygmunta Ziemińskiego
Młodzi (ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie)

Przejawiał też młody Ziemiński zainteresowanie teatrem. Działal w studenckim Zespole Kukiełkarzy, dorabiał jako aktor w kukiełkowym teatrze dla dzieci, a nawet na zamówienie Związku Autorów i Kompozytorów Scenicznych (ZAiKS) podejmował próby pisarskie, był autorem patriotycznej sztuki *Młodzi*. To najpewniej w tym okresie – jak wspominał – ze względu na niezwykle szczupłą sylwetkę i ubogi ubiór otrzymał przydomek „Gandhi”, który przylgnął do niego na resztę życia.

Ziemiński zwrócił na siebie uwagę wybitnymi wynikami w nauce i zwycięstwem w konkursie krasomówczym. W 1946 r., jeszcze przed ukończeniem studiów prawniczych, Czesław Znamierowski zaproponował mu objęcie obowiązków asystenta w kierowanej przez siebie Katedrze Teorii i Filozofii Prawa. Przez dwa lata pracował w niej jako wolontariusz i prowadził zajęcia ze studentami, a w 1949 r. otrzymał stanowisko młodszego, a następnie starszego asystenta przy Seminarium Teorii i Filozofii Prawa na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1951–1952 odbył aplikację sądową w Sądzie Okręgowym w Poznaniu, jednakże ostatecznie jej nie zaliczył.

Na stałe zdomowił się w Poznaniu, związał z poznańskim Wydziałem Prawa i założył rodzinę. Tego, czy wracał myślami do warszawskiego dzieciństwa i młodości, nie ujawniał. W rozmowach ze swoimi uczniami nie wspominał Warszawy, nawet w czasie częstych wspólnych pobytów w stolicy. Jednak obraz przedstawiający fragment warszawskiej ulicy, który podarowali mu seminarzyści na siedemdziesiątą rocznicę urodzin, przyjął ze wzruszeniem.

21 października 1950 r. uzyskał Zygmunt Ziemiński stopień doktora. Promotorem pracy zatytułowanej *Procesy o znieprawę jako problem techniki społecznej* był Czesław Znamierowski, który w opinii o niej napisał:

Praca mgra Ziemińskiego nie pachnie zbutwiałą uczonością książkową. Wrosła nie z czytania cudzych dzieł, lecz z dobrej i pełnej zainteresowania obserwacji spraw ludzkich. Świadczy o przyrodzonym talencie psychologa i socjologa, o znacznym już zasobie skumulowanych w doświadczeniu prawd życiowych, wreszcie o poziomie ogólnym kultury umysłowej, który pozwala widzieć w nim przyszłego uczonego o samodzielnym i oryginalnym osądzie i szerokich widnokręgach¹².

Praca nie doczekała się publikacji, jej wydanie uniemożliwiła anonimowa recenzja przygotowana w Polskiej Akademii Nauk¹³.

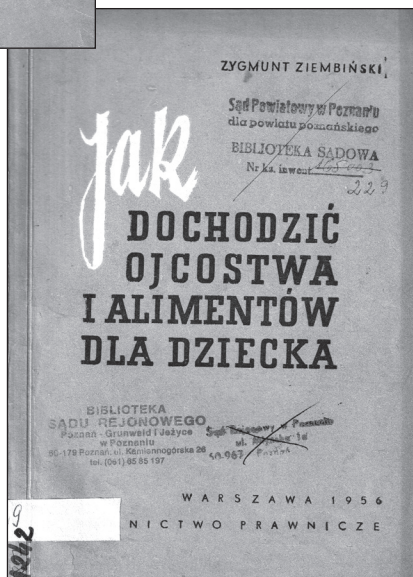
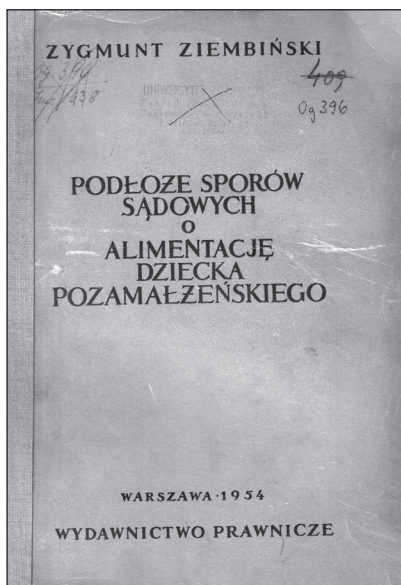
Prognozy promotora rychło się sprawdzają. Zygmunt Ziemiński pracuje wytrwale i publikuje kolejne prace. W 1955 r. decyzją Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej dla Pracowników Nauki na podstawie pracy *Podłoże sporów sądowych o alimentację dzieci pozamałżeńskich* oraz dotychczasowego dorobku otrzymuje tytuł docenta¹⁴. Zgodnie z obowiązującymi wtedy przepisami oprócz recenzentów opinię w postępowaniu wyraża 13 profesorów. Są wśród nich uczeni tej miary co Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński i Maria Ossowska. Czesław Znamierowski, zgodnie z duchem czasu, zaznacza: „Kandydat sumiennie uczestniczył w szkoleniu ideologicznym, zdając w 1950 i 1953 r. egzaminy z wynikiem bardzo dobrym” oraz „brał udział w dwutygodniowej akcji żniwnej w uciążliwych warunkach pracy, zyskując sobie zaufanie młodzieży”¹⁵.

¹² Archiwum UAM, sygn. 425/94.

¹³ Archiwum Akt Nowych, Teczka Ziemiński Zygmunt 1949–1978, Zespół Ministerstwa Edukacji Narodowej w Warszawie, sygn. 2/2521/0/1/7121.

¹⁴ Archiwum UAM, sygn. 425/94.

¹⁵ Archiwum UAM, sygn. 1242/470.

Praca habilitacyjna (1954) i poradnik (1956)

W 1958 r. wyjeżdża przyszły profesor na roczny pobyt stypendialny do Francji i odbywa studia uzupełniające w Centre Européen Universitaire w Nancy, ukończone pracą dyplomową. Powie później, że nie zaintrygowały go koncepcje zachodnich uczonych, ale usamodzielniał się naukowo. Wolno przypuszczać, że miał również na myśli pewne wyswobodzenie się spod wpływu swojego promotora. Zygmunt Ziemiński odnosił się do Czesława Znamierowskiego i jego naukowych dokonań z wielkim szacunkiem, a Znamierowski cenił Ziemińskiego jako badacza i dydaktyka, o czym świadczą jego liczne opinie. Nie było jednak między nimi serdeczności, a tym bardziej zażyłości. Ziemiński nie czuł ze strony Znamierowskiego sympatii, jaką mistrz może obdarzać swego ucznia. A Znamierowski, jak można sądzić z licznych o nim wypowiedzi, nie miał potrzeby kształcenia uczniów i współpracy z nimi. Należał przy tym do osób silnie przywiązanych do akademickiej hierarchii i zachowujących dystans w kontaktach z otoczeniem¹⁶.

W 1960 r. Czesław Znamierowski odszedł na emeryturę. Docent Ziemiński wydawał się jego naturalnym następcą na stanowisku kierownika katedry. Nie otrzymał jej jednak i nie otrzyma jej przez wiele następnych lat, choć będzie jednym z najwybitniejszych polskich teoretyków prawa. Teoria państwa i prawa była wtedy poddawana silnym naciskom politycznym, a o Ziemińskim wiadano, że nie będzie im ulegał. Nie skarżył się, choć decyzję tę odczuł boleśnie. Przywołany już wcześniej Andrzej Stelmachowski zauważa: „Ze zdumiewającą pogodą ducha znosił krzywdy, jakich mu nie szczędził macierzysty Wydział”¹⁷. Zamiast katedry dostaje

¹⁶ Zob. K. Krasowski (red.), *Zarys dziejów Wydziału Prawa*, s. 57, oraz M. Smolak, *Czesław Znamierowski*, s. 70–112.

¹⁷ Z listu Andrzeja Stelmachowskiego do Sławomiry Wronkowskiej, w zbiorach autorki.

Czesław Znamierowski (w środku) w otoczeniu współpracowników, od lewej siedzą: Krzysztof Dembski, Zygmunt Ziemiński i Stanisław Wąsowicz. Stoją: Dionizy Wojtkowiak, Józef Śmigaj, Henryk Olszewski i Adam Łopatka (Archiwum WPIA UAM)

Uroczystość wręczenia doktoratu honoris causa prof. Czesławowi Znamierowskiemu (po lewej). Od prawej: prof. Zygmunt Ziemiński, prof. Adam Łopatka, prorektor prof. Witalis Ludwiczak (Archiwum WPIA UAM)

Ziemiński w 1961 r. prawo prowadzenia seminarium i dwa lata później pierwszą pod jego opieką pracę magisterską przygotował Michał Chmara, późniejszy profesor socjologii na UAM.

Tymczasem Katedra przez dwa lata miała kuratora w osobie prof. Alfonsa Klafkowskiego, po czym jej kierownictwo objął, uzyskawszy w 1962 r. habilitację, doc. dr Adam Łopatka. W ramach Katedry wydzielono wówczas Zakład Teorii Państwa i Prawa oraz Pracownię Prawniczych Zastosowań Logiki, którą powierzono Zygmuntowi Ziemińskiemu i którą w 1966 r. – nie bez politycznych oporów – przekształcono w Zakład. Funkcję kierownika Zakładu sprawował Ziemiński do sierpnia 1981 r. Pisano o tej Pracowni, że ma charakter unikalny w skali kraju, bo Ziemiński rozwijał ją dynamicznie, realizując oryginalny program badawczy. Zaistniałą sytuację opisywał następująco:

W ramach podziału prac w Katedrze Teorii Prawa UAM zostało mi powierzone głównie nauczanie logiki dla studentów prawa, co zmusiło mnie do zmiany profilu prac badawczych i zajęcia się problemami z pogranicza logiki i prawoznawstwa¹⁸ – i dodawał krótko – Wpuścili mnie z tą logiką na boczny tor¹⁹.

Stosunki Ziemińskiego z nowym kierownikiem Katedry były zrazu koleżeńskie. Wcześniej odbywali nawet wspólne wyprawy rowerowe na Dolny Śląsk. Z tych czasów pochodzi anegdota o tym, jak Ziemiński w czasie ich wycieczek zwiedzał kolejne kościoły, na co Adam Łopatka, chcąc powstrzymać jego zapał, zagroził, że zacznie wstępować do każdego

¹⁸ Archiwum UAM, sygn. 1242/536.

¹⁹ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 397.

komitetu partyjnego. Z czasem stosunki między nimi stały się chłodne, zwłaszcza po tym, gdy docent Łopatka wielokrotnie zarzucił Profesorowi zajmowanie się drugorzędnymi formalnymi problemami naukowymi. Niemniej jednak Ziemiński wielokrotnie powtarzał, że Łopatka miał naukowe uzdolnienia, oddał je jednak na usługi partii²⁰.

Mimo braku sukcesów organizacyjnych ugruntowała się w tym czasie pozycja naukowa Zygmunta Ziemińskiego. Dołączył do dwóch wyróżniających się już wtedy postaci polskiej teorii prawa: Kazimierza Opałka, który w późnych latach pięćdziesiątych opublikował obszerną monografię o prawach podmiotowych i wspólnie z Witoldem Zakrzewskim książkę o praworządności, oraz Jerzego Wróblewskiego, autora opublikowanego w 1959 r. fundamentalnego dzieła o wykładni prawa.

W 1962 r. na podstawie uchwały Rady Państwa Zygmunt Ziemiński uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego²¹, a w końcu 1969 r. – profesora zwyczajnego. O tej ostatniej decyzji dowiedział się z grudniowej prasy po powrocie z konferencji w Brukseli. Cekał na nią dwa lata. Postępowanie w sprawie nadania Ziemińskiemu tytułu profesora zwyczajnego wszczęto bowiem w 1967 r. i w listopadzie tego roku wniosek w tej sprawie wystosowano do Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego. Recenzentami w sprawie byli profesorowie Kazimierz Opałek i Jerzy Wróblewski, a wśród 13 profesorów przedstawiających opinie spoza prawniczego grona znaleźli się Maria Ossowska, Tadeusz Kotarbiński, Seweryna Romahnowa i Maria Kokoszyńska-Lutmanowa. Wszystkie opinie były nader pozytywne. We wnioskach końcowych komisji rady wydziału napisano m.in.:

²⁰ Mowa o Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

²¹ Archiwum UAM, sygn. 1242/536.

Zygmunta Ziemińskiego cechują wysokie wartości moralne, poświęcenie się bez reszty pracy naukowej, wychowawczej i organizatorskiej, bezinteresowność i wielka troska o młodzież, zarówno studentów jak i młodszych kolegów²².

W liście z 1 stycznia 1970 r. adresowanym do Chaïma Perelmana, organizatora brukselskiej konferencji, Zygmunt Ziemiński napisał, że wiadomość o profesurze znakomicie poprawiła mu humor, i dodał: „Smutno się tylko człowiekowi robi, że to już definitywny koniec młodości”²³.

Ów „koniec młodości” okazał się przez dekadę czasem stosunkowo spokojnej, a przede wszystkim owocnej pracy naukowej indywidualnej i zespołowej. Dla Profesora był to też czas ważnych osobistych przeżyć – wyboru Karola Wojtyły na papieża i pierwszej pielgrzymki Ojca Świętego do Polski, w przygotowania do której się włączył.

W 1981 r. pod wpływem zmian politycznych obejmujących także szkoły wyższe stanowiska uniwersyteckie zaczęto obsadzać w drodze wyboru i Zygmunt Ziemiński został wybrany na kierownika Katedry Teorii Państwa i Prawa. Sprawował tę funkcję do przejścia na emeryturę w 1990 r.

Pierwsze lata kierowania Katedrą nie kończą się sukcesem. Działające przez lata w izolacji dwa jej zakłady trudno było scalić. Odmienne były zainteresowania badawcze członków obu łączonych zakładów, różne style i nawyki pracy, rozbieżne oczekiwania. Nie wykreowano satysfakcjonującej wszystkich wspólnej formuły współistnienia. W Katedrze zaczęła wyraźnie dominować problematyka teorii prawa, skądinąd od dawna uprawiana przez Ziemińskiego i jego współpracowników pod

²² Archiwum UAM, sygn. 1242/536.

²³ Z listu Zygmunta Ziemińskiego do Chaïma Perelmana, w zbiorach Katedry.

oficjalnym szyldem logiki prawniczej. Wielu pracowników dawnego Zakładu Teorii Państwa i Prawa zajmujących się problematyką państwa opuściło wtedy odmienioną Katedrę.

Pracę naukową łączył Zygmunt Ziemiński z aktywnością w wielu towarzystwach naukowych: w Polskim Towarzystwie Socjologicznym, w Polskim Towarzystwie Filozoficznym jako sekretarz oddziału w latach 1962–1968, a w latach 1977–1980 jako członek Zarządu Głównego oraz w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk (od 1955 r. jako członek Komisji Nauk Społecznych, a od 1962 r. jako członek Wydziału Historii i Nauk Społecznych). Był też członkiem, a od 1991 r. wiceprzewodniczącym, Międzynarodowego Stowarzyszenia Metodologii Prawniczej (Association Internationale de Méthodologie Juridique) oraz Międzynarodowego Stowarzyszenia Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej (International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy). W latach 1969–1983 był członkiem Rady Naukowej Instytutu Państwa i Prawa PAN, w latach 1969–1983 i 1987–1990 członkiem Komitetu Nauk Prawnych PAN. Przez okres kadencji (1978–1980) był członkiem Komisji Metodologii Nauk Oddziału PAN w Poznaniu.

Do ważnych funkcji Profesora należało od 1991 r. członkostwo w Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych. Pełnił w niej przez dwa lata (1991–1993) obowiązki wiceprzewodniczącego Sekcji Humanistycznej.

Odnosić należy także jego redakcyjną aktywność. W latach 1968–1976 był członkiem Komitetu Redakcyjnego „Państwa i Prawa”, a od 1983 r. członkiem rady redakcyjnej serii *Studies in the Theory and Philosophy of Law*. Od 1991 r. do śmierci sprawował Zygmunt Ziemiński funkcję redaktora naczelnego „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego”²⁴.

²⁴ Zob. M. Smolak, *Zygmunt Ziemiński. Redaktor naczelny*.

SEGRETERIA DI STATO

DAL VATICANO, 21 kwietnia 1979 r.

Szanowny Panie Profesorze,

Jego Świątobliwość Jan Paweł II dziękuje Panu serdecznie za przekazanie swoich przemyśleń i sugestii odnośnie katolickiej formacji młodych małżeństw.

Ojciec Święty obejmuje modlitwą osobę Pana Profesora i Jego pracę naukową, życzy bogatych owoców twórczości i całym sercem udziela szczególnego Błogosławieństwa Apostolskiego.

Łączę wyrazy szacunku

Mons. G. Coppa
Asesor

Szanowny Pan
Prof. Zygmunt Ziemiński
ul. Nad Potokiem 27a/9
60-639 Poznań
POLONIA

List prałata Giovanniego Coppy (późniejszego kardynała) z podziękowaniem za przesłane Janowi Pawłowi II przemyślenia dotyczące młodzieży (Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu)

Profesora pochłaniały badania naukowe, ale nie stronił też od działalności społecznej, angażując się w takie tylko prace, w których mógł uczynić użytek ze swojej wiedzy i doświadczenia. W latach 1974–1979 pracował wraz z Sławomirą Wronkowską nad projektem ustawy o tworzeniu prawa, a od 1989 do 1991 r. był członkiem Rady Legislacyjnej przy Prezesie Rady Ministrów, kierowanej wtedy przez Tadeusza Mazowieckiego. Przede wszystkim jednak wykładał – w Klubie Inteligencji Katolickiej, Duszpasterstwie Akademickim, w zakładach pracy.

Potężny ruch społeczny, który opanował Polskę latem 1980 r. i który zaowocował powstaniem Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, wprowadził do życia Zygmunta Ziemińskiego głębokie zmiany. Od początku dostrzegł wielkość tego zrywu, szanse, jakie stwarza dla kraju, ale także zagrożenia. Od pierwszych dni sierpnia 1980 r. zaangażował się w organizowanie uniwersyteckiej „Solidarności”. 11 listopada 1980 r. na założycielskim zebraniu koła NSZZ „Solidarność” na Wydziale Prawa i Administracji wybrano go na przewodniczącego koła. Pełnił tę funkcję do roku 1989²⁵, a więc także przez cały okres stanu wojennego, stając się dla wielu niezawodnym wsparciem, także dla internowanego, a później pozbawionego pracy na UAM prof. Leszka Nowaka.

Była to druga ważna funkcja społeczna, którą przyjął na Uniwersytecie. W latach 1950–1959 był bowiem wiceprzewodniczącym Rady Miejskowej Związku Nauczycielstwa Polskiego przy UAM. Obie funkcje pochodziły z wyboru. Ziemiński nie zabiegał o nadania ze strony władz, a nawet od nich stronił. Był jednak gotów poddać się ocenie swego środowiska i przyjąć funkcje demokratycznie legitymowane, choć nie zawsze było to dla niego łatwe. Przewodniczącym Koła NSZZ „Solidarność”

²⁵ Archiwum PAN, sygn. P III-120/137.

został w drugiej turze wyborów, wygrywając z młodym doktorem Tomaszem Kwiecińskim stosunkiem głosów 58:23²⁶.

Zgodnie ze stylem swojej pracy zainicjował Profesor powołanie Wielkopolskiego Uniwersytetu Otwartego, w ramach którego wygłaszał w 1981 r. liczne wykłady o sprawiedliwości. Do grona jego założycieli należeli nadto profesorowie Teresa Rabska, Krystyna Daszkiewicz, Zbigniew Janowicz i Jan Sandorski. Uniwersytet działał na podstawie dokumentu Wykłady Powszechne „Solidarności”, w którym odnotowano: „wykładowca z dobrej woli służy swą wiedzą ludziom pracy, nie żądając w zamian ani wynagrodzenia, ani poklasku” oraz „wykładowca nie narzuca słuchaczom swojego światopoglądu”²⁷.

Ziemiński przyznawał później, że w czasie wygłaszanych przez niego prelekcji „myśl, że można uczciwie przyjmować różne koncepcje sprawiedliwości, budziła podejrzliwość, a nawet sprzeciw przedstawicieli świątłych robotników”²⁸. Szerokim echem odbił się w Poznaniu jego wykład u ojców dominikanów „Sprawiedliwość a miłosierdzie”.

W tym samym czasie wspierał Zygmunt Ziemiński inicjatywy studentów zrzeszonych w Niezależnym Zrzeszeniu Studentów, pomagając – w ramach Międzyuczelnianego Zespołu NZS – opracować postulaty dotyczące nowej ustawy o szkolnictwie wyższym. Ziemiński podjął także współpracę z Centrum Obywatelskich Inicjatyw Ustawodawczych przy NSZZ „Solidarność”, angażując się w działania Społecznej Rady Legislacyjnej²⁹.

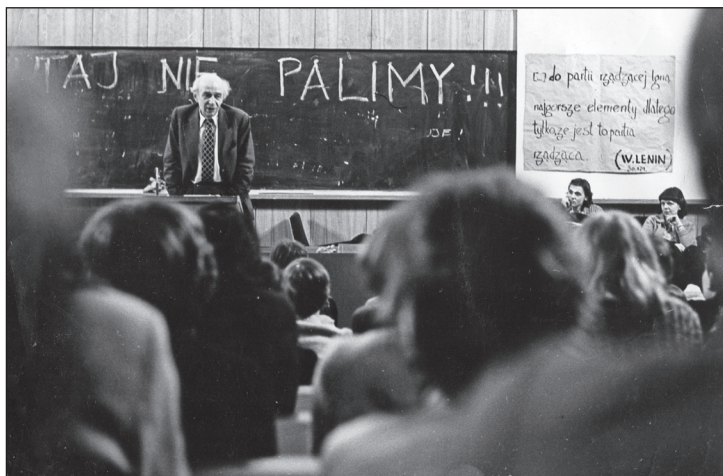
W przededniu ogłoszenia stanu wojennego pomagał zabezpieczać w Collegium Iuridicum dokumenty i materiały

²⁶ Archiwum PAN, sygn. P III-120/137.

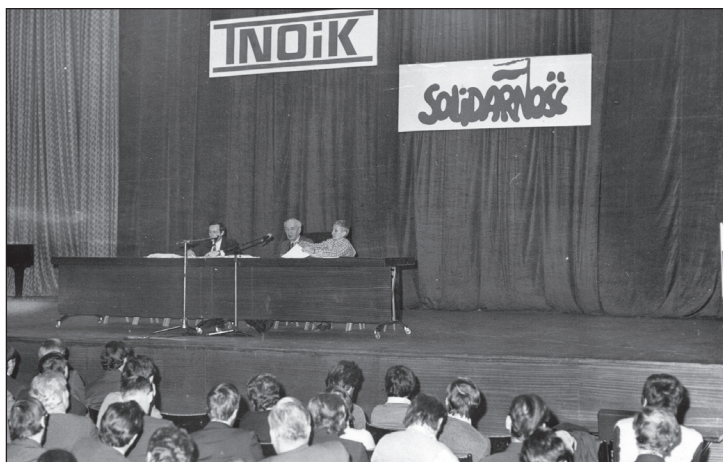
²⁷ Archiwum PAN, sygn. P III-120/137.

²⁸ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu sprawiedliwości*, s. 10.

²⁹ Archiwum PAN, sygn. P III-120/138.

Wykład prof. Zygmunta Ziemińskiego w czasie strajku na UAM (Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu)

Prof. Zygmunt Ziemiński na konferencji zorganizowanej przez Wielkopolski Oddział Towarzystwa Naukowego Organizacji i Kierownictwa oraz Zarząd Regionu Wielkopolska NSZZ „Solidarność” w dniach 9–10 grudnia 1981 r. (Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu)

uczelnianej „Solidarności”³⁰. Po uchwaleniu w 1983 r. demokratycznego statutu Uniwersytetu kierował powołaną na jego podstawie Komisją Prawną Senatu.

Stanisław Czepita, w czasie „pierwszej Solidarności” obiecujący magister, opowiadał, że po miesiącach zaangażowania w pracę w związku postanowił wrócić do doktoratu i oczekiwał, że Profesor pochwali jego decyzję. Tymczasem Ziemiński powiedział: „Wiesz, Stasiu, my tę naukę uprawiamy z nudów. Jak jest coś ważniejszego, to weź się raczej za to”³¹. I właśnie „tym ważniejszym”, choć nie tylko tym, zajmował się Profesor przez lata osiemdziesiąte z wielką rozważą, odpowiedzialnością i nieopuszczającym go poczuciem humoru. Paweł Łączkowski wspominał, że Profesor, pojawiwszy się na jednym z zebrań komisji zakładowej NSZZ „Solidarność”, oświadczył: „Przyszedłem wylać trochę wapiennej wody na rozgorączkowane głowy”³². W 1989 r. wziął jeszcze Ziemiński udział w reaktywowaniu uniwersyteckiej „Solidarności”, uznał jednak, że nadszedł czas, by kierowanie wydziałowym Kołem oddać młodszemu.

W okresie tzw. karnawału „Solidarności” spotykają Zygmunta Ziemińskiego dawno zasłużone wyróżnienia. Na uroczystej inauguracji roku akademickiego 1981/82 wygłosił przyjęty z aplauzem wykład „Wychowanie a manipulacja”. 14 stycznia 1982 r. Rada Wydziału Prawa i Administracji podjęła uchwałę w sprawie wysunięcia jego kandydatury oraz kandydatury Zbigniewa Radwańskiego na członków korespon-

³⁰ K. Laskowicz, *Prezent gwiazdkowy. Stan wyjątkowy?*, s. 204.

³¹ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 401.

³² Nieco inaczej sytuację tę wspomina Kazimierz Świrydowicz. Zob. K. Świrydowicz, *Profesor Zygmunt Ziemiński jako obiekt inwigilacji*, s. 281.

dentów Polskiej Akademii Nauk³³ i obie te kandydatury zostały zgłoszone władzom Akademii. Zgodnie z regulaminem zgłaszania kandydatów na członków PAN władze Akademii domagają się jednak wysunięcia przez Wydział jednego tylko kandydata, o czym zawiadamia Profesora ówczesny dziekan Wydziału prof. Stanisław Sołtysiński. W tym stanie rzeczy 30 marca 1982 r. Zygmunt Ziemiński wycofuje swoją zgodę na kandydowanie³⁴. Wkrótce po tym to samo robi Zbigniew Radwański³⁵. Ponowny wniosek w sprawie członkostwa Zygmunta Ziemińskiego w PAN zostaje wystosowany przez Radę Wydziału dopiero w styczniu 1989 r.³⁶

Zygmunt Ziemiński był niemiłe widziany przez reżim, jak ogólnie wyraził to profesor Zbigniew Radwański³⁷. Znane było jego jednoznacznie krytyczne stanowisko wobec ustroju politycznego PRL i silne związki z Kościołem. Władze partyjne odnosiły się do niego z nieufnością, a wielu kolegów z Wydziału co najmniej z rezerwą, z różnych zresztą powodów. Należał do tzw. niepewnych i dlatego pilnie go obserwowano.

Był Ziemiński dla sprawujących władzę trudnym orzechem do zgryzienia. Uzyskał wszak szybko silną pozycję naukową. Z od-

³³ Wniosek w sprawie Profesora przechodzi większością 33 głosów wobec 12 głosów sprzeciwiających się, w sprawie Zbigniewa Radwańskiego, wówczas rektora UAM, większością 42 głosów za wobec 2 głosów przeciwnych. W obu głosowaniach nie było głosów nieważnych, nikt też nie wstrzymał się od głosu. Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Prawa i Administracji UAM z dnia 14 stycznia 1982 r., Archiwum WPIA UAM.

³⁴ Archiwum WPIA UAM.

³⁵ Relacja ustna Sławomiry Wronkowskiej, której Zbigniew Radwański okazał pisemną rezygnację z kandydowania.

³⁶ Archiwum WPIA UAM.

³⁷ Wypowiedź Zbigniewa Radwańskiego na konferencji „Uczony i Nauczyciel”, zorganizowanej w 10. rocznicę śmierci Zygmunta Ziemińskiego, Poznań 2007.

daniem pracował ze studentami i odnosił na tym polu wybitne sukcesy. Przeciwny ideologii i praktyce politycznej PZPR szanował jednak państwo jako ważną wspólnotową instytucję, był odpowiedzialny za Uniwersytet i swoją obecność w życiu akademickim, a przy tym nie wchodził w układy i był nieskłonny do drobnych nawet kompromisów. Nie interesowały go dobra, którymi władza mogła obdarowywać: większe mieszkanie czy talon na samochód. W okresie stalinizmu, gdy wytworzył się tolerowany w środowisku akademickim rytuał powoływania się na klasyków marksizmu, w jego pracach rzadko spotyka się wypowiedzi mające zmylić czujność cenzora. Jeśli odwoływał się do literatury marksistowskiej, to – jak do każdej – rzeczowo i polemicznie. Sam opisywał swoją postawę z właściwą mu autoironią. Mówił, że niektóre wychodzące spod jego pióra prace zostały „podmalowane trochę na czerwono”³⁸. Mówiąc najkrócej, Profesor nie ulegał pokusie konformizmu. Żył w PRL, ale nie zamierzał się w PRL urządzać. Ta nieprzejednana postawa, wierność Kościołowi i – co, jak sądzę, władza uważała za najbardziej niebezpieczne – bliskie związki z młodzieżą akademicką, i wpływ na nią sprawiały, że życie Ziemińskiego na Uniwersytecie nie było łatwe. Nie spotykały go akty prześladowania, nie odmawiano mu wydania paszportu, nie miał zakazu druku, ale utrudniano jego awanse, nie powierzano funkcji, nie przyznawano pozycji, na jaką ciężko zapracował. Nie zakazywano mu kontaktów z zagranicą, ale wzbudzały one żywe zainteresowanie służby bezpieczeństwa. Trzymano go przez długie lata na marginesie oficjalnego życia uniwersyteckiego. Ziemiński wiedział, że ma w Radzie Wydziału swoją „żelazną siódemkę”, co najmniej siedem głosów przeciwnych w każdej głosowanej jego sprawie. Z czasem ta pozycja outsidera stała się częścią pancerza ochronnego zapewniającego mu swobodę twórczą.

³⁸ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 400.

Działalność akowska Zygmunta Ziemińskiego, jego aktywność w Caritas Academica i licząca wiele dekad znacząca pozycja na Uniwersytecie wzbudzały zainteresowanie służb specjalnych PRL. Profesor nie miał co do tego wątpliwości. Z dokumentów zachowanych w poznańskim oddziale Instytutu Pamięci Narodowej wynika, że jako osoba rozpracowywana przez Służbę Bezpieczeństwa (tzw. figurant) otrzymał kryptonim „Demagog”³⁹. Policja polityczna bacznie obserwowała go zwłaszcza w okresie tzw. pierwszej „Solidarności” oraz stanu wojennego. T.W. (tajny współpracownik) „Andrzej” donosił 23 lutego 1982 r.:

Wśród studentów Wydziału Prawa UAM panuje przekonanie, że koordynatorem wszelkich negatywnych działań na uczelni jest prof. Ziemiński. Przeświadczenie to wynika z faktu, iż prof. Ziemiński w czasie strajku studenckiego bardzo często przebywał wśród strajkujących oraz cieszy się dużym autorytetem na uczelni⁴⁰.

Z kolei w tajnej notatce sporządzonej 28 stycznia 1982 r. napisano:

Osobą o dużych wpływach na Wydziale Prawa jest prof. dr Ziemiński. Oficjalnie nie prowadzi żadnej działalności obawiając się ewentualnych działań SB, w sumie, jednak konsultowane są z nim wszystkie sprawy organizacyjne, kadrowe i naukowe. Powszechnie mówi się o tym, że tylko jego magistranci mogą zostać asystentami. Jednym z jego

³⁹ Podaję za: K. Świrydowicz, *Profesor Zygmunt Ziemiński jako obiekt inwigilacji*, s. 283. Obszernie na ten temat w przywołanym opracowaniu.

⁴⁰ *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w oczach służb specjalnych PRL*, s. 48.

wychowanków jest m.in. prof. Leszek Nowak. Prof. Ziemiński stanowi dla innych pracowników UAM – działaczy „Solidarności” – swoisty wzór postępowania⁴¹.

Zwracano też uwagę, że uczestniczył w toczącym się w marcu 1982 r. w Poznaniu procesie Kazimierza Świrydowicza, oskarżonego o kolportowanie wrogich ulotek.

Nie można powyżej przytoczonym opiniom odmówić trafności. Zygmunt Ziemiński wpływał bowiem wtedy i przez wszystkie lata swojej zawodowej aktywności na bieg spraw uniwersyteckich.

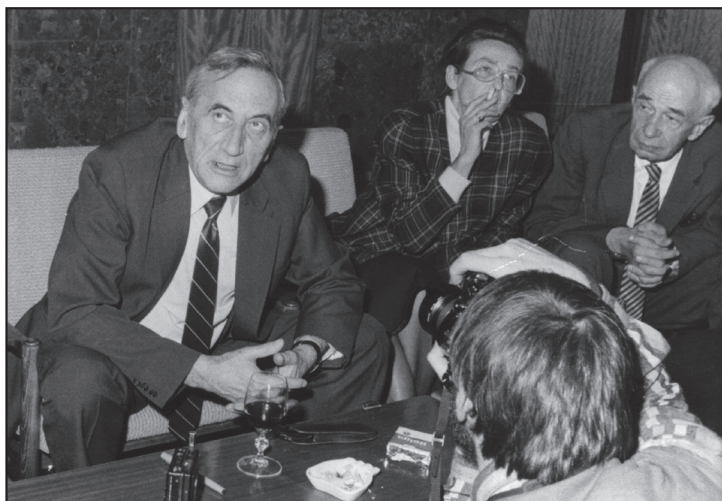
Czas przełomu 1989 i 1990 r. powitał Profesor z nadzieją. Po raz kolejny zaangażował się w sprawy publiczne: został – jak zaznaczono – członkiem nowej Rady Legislacyjnej przy Prezesie Rady Ministrów (1989–1991), na potrzeby Senatu przygotował opracowanie „Elementarne wiadomości o procesie tworzenia prawa”, podjął się roli eksperta senackiej Komisji Konstytucyjnej, aktywnie pracując nad senackim projektem nowej konstytucji⁴². Swoją udział w życiu politycznym zaznaczył też, wchodząc w skład Komitetu Wyborczego Tadeusza Mazowieckiego.

Prezydencka kampania wyborcza i jej wynik mocno go rozczarowały⁴³. Zmiany polityczne i gospodarcze w kolejnych latach obserwował z niepokojem. Raziły go rosnące nierówności społeczne i brak opartego na moralnych pryncypiach ładu społecznego. Tracił nadzieję, że zmiana ustroju zaowocuje zbiorowym wysiłkiem nakierowanym na budowę demokratycznego i sprawiedliwego państwa. Nie był entuzjastą przekształceń zachodzących w szkolnictwie wyższym, zwłaszcza płatnej

⁴¹ Tamże, s. 31.

⁴² Archiwum PAN, sygn. P III-120/138.

⁴³ Mowa o kampanii wyborczej 1990 r., w której o godność prezydenta RP ubiegał się m.in. Tadeusz Mazowiecki.

Tadeusz Mazowiecki, Ewa Borkowska-Bagieńska i Zygmunt Ziembinski (fot. Elżbieta Lerczak, ze zbiorów autorki)

„Gandhi” przy pracy (ze zbiorów autorki)

edukacji. A jednak wtedy spotkały Profesora późne zaszczyty. W roku 1991 został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk, w 1994 odznaczono go Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Odbierał go w obecności całej społeczności akademickiej na uroczystej inauguracji roku akademickiego. Dwa lata później został laureatem Nagrody Naukowej Miasta Poznania za serię publikacji książkowych poświęconych „podstawowym zagadnieniom prawa i etyki”.

Profesor był przesiąknięty etyką służby, rzetelnej pracy i skromności. Lata wojennej i powojennej biedy sprawiły, że nie tolerował rozrzutności i marnowania społecznych pieniędzy. Podróże służbowe odbywał wagonami drugiej klasy nie tylko dlatego, by towarzyszyć w nich niewiele zarabiającym asystentom, lecz także by Uniwersytet „niepotrzebnie nie wydawał pieniędzy”. Wśród starannie gromadzonych biletów i sprawozdań z podróży znajduje się i taka notatka:

[zakupiłem] na zlecenie Ministerstwa bilet kolejowy Warszawa – Bruksela – Warszawa płacąc zań gotówką własną. Sumę tę wypłaconą mi przez organizatorów konferencji zwracam ministerstwu⁴⁴.

Swoje potrzeby materialne ograniczał do minimum. Dorobił się działki w podpoznańskich Chybach, którą nazywał „dobrami rodzinnymi”, i słynnej w PRL „syrenki”, auta nabytego wspólnie ze szwagierką. Ledwie się w nim mieścił i nietęgi był z niego kierowca. Nie troszcząc się o siebie, dyskretnie dzielił się tym, co miał, z potrzebującymi. Tylko nieliczni wiedzieli, że przez lata regularnie przekazywał siostrom zakonnym pieniądze na dożywianie ubogich i prowadzenie sierocińca oraz wspierał finansowo polską oświatę w Kazachstanie.

⁴⁴ Archiwum WPiA UAM.

Starał się też nikogo swoją osobą nie absorbować. Na uniwersytecie wszystkiego doglądał sam: osobiście odbierał korespondencję z dziekanatu, wystukiwał pisma na maszynie, a gdy kierował „Ruchem Prawniczym, Ekonomicznym i Socjologicznym”, zabiegał o trudno dostępny wtedy papier i osobiście przynosił z drukarni egzemplarze kolejnego numeru.

Swój księgozbiór polecił Profesor „rozsądnie wykorzystać”. Uczniowie uznali, że najlepszą formą będzie zachowanie go w zbiorach Katedry. Natomiast co do niewielkich oszczędności wyraził wolę, by wspomagały one młodych naukowców. W maju 1998 r. utworzono więc Fundację im. prof. Zygmunta Ziemińskiego z siedzibą w Poznaniu. Jej celem jest kontynuowanie wysiłków Profesora „w tworzeniu oraz upowszechnianiu kultury teoretycznej, metodologicznej oraz logicznej prawników [...] zwłaszcza młodych pracowników i studentów”⁴⁵.

Od 1949 r. Zygmunt Ziemiński pozostawał w związku małżeńskim z Felicją Tomaszewską, Wielkopolanką, magistrem farmacji, przez wiele lat pracującą w poznańskim szpitalu im. Franciszka Raszei. Felicja Ziemińska była wielce życzliwa ludziom, powściągliwa w okazywaniu uczuć i sprawiedliwa w sądach. Wzięła na siebie ciężar zorganizowania i prowadzenia domu oraz troski o wszystko, co było Profesorowi potrzebne do niezakłóconej pracy, z czasem także trud wychowania ich jedynej córki – Ani. Miała pełne zrozumienie dla roli męża jako uczonego i nauczyciela. Z pogodą przyjmowała w ich domu wizyty naukowej młodzieży i długie toczące się tam dyskusje, szczerze cieszyła się sukcesami asystentów męża i martwiła ich niepowodzeniami.

Dom Państwa Ziemińskich był skromny i bardzo zadbane – trzy małe pokoje w typowym peerelowskim bloku wypełnione książkami, obrazy, trochę ładnej porcelany, dobra herbata i wy-

⁴⁵ Statut Fundacji im. prof. Zygmunta Ziemińskiego.

Zygmunt i Felicja Ziemińscy na działce w podpoznańskich Chybach
(ze zbiorów rodzinnych)

Profesor na beskidzkich szlakach (ze zbiorów rodzinnych)

Bał Wydziału Prawa w Pałacu Działyńskich w 1975 r., od prawej wokół stołu siedzą: Zygmunt Ziemiński, Teresa Rabska, Kazimierz Kolańczyk, Wiesława Ludwiczakowa, Witalis Ludwiczak, Felicja Ziemińska i Zdzisław Rabski (Archiwum WPiA UAM)

śmienity tort bezowy z kremem kawowym na imieniny Profesora. Profesor dworował sobie z „czyściuchostwa” żony, mówiąc, że „U nas nawet herbata się nie zakurzy, bo dziobek od czajnika zatykamy watą”⁴⁶. Śmierć Pani Felicji w 1994 r. mocno Profesora przygnębiła, był bowiem do żony serdecznie przywiązany.

Zygmunt Ziemiński był człowiekiem głęboko wierzącym. Poznański dzień rozpoczynał od udziału w mszy. Utrzymywał kontakty z duchownymi, którzy – jak wspomina Anna Ziemińska-Nowakowska, córka Profesora – często gościli w jego domu. Usilnie starał się wypełniać płynące z wiary wskazania, ale wobec instytucjonalnego Kościoła bywał krytyczny. Obecny na pożegnaniu Profesora arcybiskup Jerzy Stroba wspominał, że wyraził kiedyś zdziwienie nieoczekiwaną obecnością Profesora na jakimś spotkaniu, na co Ziemiński miał powiedzieć: „Przyszedłem zakłócić spokój księdza arcybiskupa”.

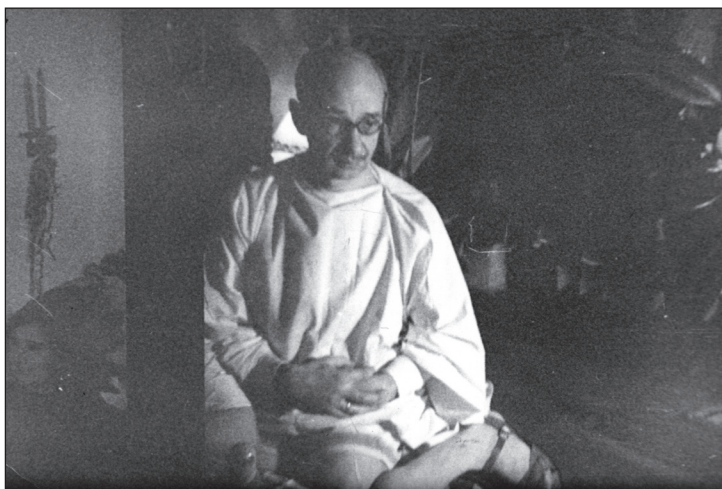
Profesor oszczędnie korzystał z uroków życia. Spotkania towarzyskie odbywał w niewielkim gronie serdecznych znajomych. Bliskie więzy łączyły go z doktorem Zbigniewem Kruszyńskim, przyjacielem z lat studiów. Bywał wraz z żoną na corocznych karnawałowych spotkaniach kostiumowych, które odbywały się w domu profesora Kazimierza Kolańczyka, nie stronił od udziału w słynnych w latach siedemdziesiątych balach wydziałowych zainicjowanych przez ówczesnego dziekana Henryka Olszewskiego.

Spośród wydziałowych znajomych wysoko cenił sobie naukowe debaty z profesorem Zbigniewem Radwańskim i jego opinie, sympatią darzył profesorów Teresę Rabską, Henryka Olszewskiego i Wojciecha Łączkowskiego. Niestabnące były jego kontakty z dawnymi seminarzystami, którzy podjęli na uniwersytecie pracę badawczą.

⁴⁶ Z listu Wandy Pierchlewicz do Sławomiry Wronkowskiej, w zbiorach autorki.

„Starsi Panowie Dwaj” – Zygmunt Ziemiński z przyjacielem Zbigniewem Kruszyńskim na karnawałowym spotkaniu u prof. Kazimierza Kolańczyka (ze zbiorów rodzinnych)

„Gandhi” jako Gandhi – Zygmunt Ziemiński na karnawałowym spotkaniu u prof. Kazimierza Kolańczyka (ze zbiorów rodzinnych)

W młodości lubił górskie wędrówki, które odbywał zazwyczaj sam. Dawni studenci do dziś wspominają spotkania z „Gandhim” na szlakach Beskidu Sądeckiego i Tatr Zachodnich. Później odpoczywał na działce w Chybach, na której z zapalem sadił rośliny, ale pielęgnowanie ogrodu go nużyło, wspomina córka Profesora.

*

Choroba zaatakowała Profesora znienacka. Postępowała szybko i okazała się śmiertelna. Po pobycie w trzech różnych poznańskich szpitalach ostatnie tygodnie spędził pod opieką rodziny w dawnym swoim mieszkaniu przy ulicy Ogrodowej, powoli godząc się z myślą, że nie zrealizuje już żadnego ze swoich naukowych planów. Powiedział wtedy, że w mowie obrończej wygłoszonej na studenckim Konkursie Krasomówczym, tym, na którym dał się z dobrej strony poznać profesorom Wydziału, uzasadniał sens cierpienia i że teraz przychodzi mu dawać świadectwo prawdzie.

Dwa tygodnie przed śmiercią gościł swoich najbliższych uczniów w domu na imieninowym spotkaniu. Kilka dni później odbyło się uwieńczone sukcesem kolokwium habilitacyjne Stanisława Czepity – jego ostatniego ucznia. Profesor był na nim obecny, a pogratulowawszy bohaterowi, dodał: „Teraz kacie czynić swoją powinność”.

Zygmunt Ziemiński zmarł 19 maja 1996 r. w Poznaniu. Na cmentarzu parafii św. Jana Vianney przy ul. Lutyckiej w Poznaniu, gdzie został pochowany, żegnały go tłumy.

Droga naukowa

Niestrudzona, trwająca pół wieku praca badawcza Zygmunta Ziemińskiego zaowocowała ponad 300 publikacjami, w tym 18 monografiami i wieloma, często wielokrotnie wznawianymi, podręcznikami i skryptami. Kiedy przegląda się uporządkowaną według lat bibliografię jego publikacji, uderza, jak bardzo systematycznie pracował. Jeżeli w jednym roku ogłasza drukiem mniej artykułów i recenzji, to oznaka, że pochłanianie go przygotowanie książki lub tekstów istotnie ważnych i nowatorskich, które ukażą się drukiem w roku następnym.

Cały jego dorobek naukowy, zgodnie z zainteresowaniami i kompetencjami, obejmuje teorię prawa, logikę i jej prawnicze zastosowania, socjologię oraz etykę i etyczne problemy prawoznawstwa.

Przyszło mu tworzyć w trzech różnych okresach: w latach polskiego stalinizmu, czasach względnej swobody badawczej po 1956 r. i po przełomie politycznym, który dokonał się w Polsce w roku 1989. Okoliczności, w których pracował, nie pozostawały bez wpływu na podejmowaną przez niego problematykę badawczą. Lata pięćdziesiąte i początek lat sześćdziesiątych, kiedy Ziemiński wraca do świata nauki, to czas – o czym należy pamiętać – wielkiej polskiej humanistyki. Niezależnie od trudnych, a bywało dramatycznych losów przedstawicieli tej intelektualnej i moralnej formacji, ich obecność w życiu naukowym pozwalała przetrwać etosowi rzetelnej, wymagającej poświęcenia pracy badawczej, w której kształtował się Ziemiński jako uczony i który stał mu się bliski.

To jednak zarazem czas daleko idących ograniczeń swobody pracy naukowej i poddawania teorii państwa i prawa silnym naciskom ideologicznym. Dwóch niebawem uznanych za wybitnych teoretyków prawa – Kazimierz Opałek i Jerzy Wróblewski – skłoni się wtedy na czas jakiś ku bezpieczniejszej niż teoria prawa problematyce historycznej. Tymczasem w latach stalinizmu Zygmunt Ziemiński zdobywający dopiero szlify naukowe bada, jak działa prawo, i wyniki tych prac publikuje. Trzeba było nie lada odwagi, by podjąć się takiego zadania, ale trzeba też mieć na uwadze, że koncentrował się na prawie rodzinnym, a zwłaszcza na prawnej sytuacji dziecka, co mogło znajdować zrozumienie u władz politycznych. Tworzył przecież zaledwie kilka lat po wyniszczającej wojnie, gdy przysposobienie dziecka i alimentacja dzieci pozamażeńskich to nabrzmiałe problemy społeczne, z którymi ówczesne władze starały się sobie poradzić.

Zygmunt Ziemiński nie będzie jednak kontynuował badań socjologicznoprawnych. Wolno sądzić, że jednym z czynników mających wpływ na tę decyzję była narastająca świadomość braku wolności badań nad funkcjonowaniem prawa w życiu społecznym. Młody uczony o szerokich zainteresowaniach teoretycznoprawnych musiałby bowiem z czasem wyjść poza obszar prawa rodzinnego i objąć badaniami instytucje prawne, których faktycznego działania władze polityczne ciekawe nie były, czego potwierdzeniem stało się wykreślenie socjologii z programów uniwersyteckich. Nie dowiemy się już, czy gdyby nie te okoliczności, Ziemiński rozwinąłby dobrze zapowiadające się dzieło budowania teorii zjawisk prawnych w aspekcie realnym i pozostawił nam inną spuściznę teoretycznoprawną. Dostępne źródła nie pozwalają odpowiedzieć na to pytanie. Profesor nie wspominał o swoim rozstaniu z omawianym tu obszarem badań. Porozrzucane w jego dziełach uwagi o spo-

łecznych skutkach określonych unormowań i o praktyce stosowania prawa świadczą o talencie obserwacyjnym i pozwalają sądzić, że potrafiłby dobrze wywiązać się z takiego zadania.

Skoncentrowanie się przez Ziemińskiego w latach sześćdziesiątych na prawniczych zastosowaniach logiki nie stanowiło zaskoczenia. Był do badań w tym zakresie dobrze przygotowany. Wkraczał więc na obszar, na którym mógł się kompetentnie poruszać, a przy tym obszar politycznie neutralny. Nie był to jednak wybór całkowicie dobrowolny. Po śmierci Czesława Znamierowskiego docentowi Ziemińskiemu zakreślono na Uniwersytecie jego pole: powierzono mu obowiązek nauczania logiki i – przynajmniej organizacyjnie – oddzielono od teorii prawa. Wykorzystał ten okres twórczo, budując silną pozycję naukową, by w latach siedemdziesiątych, nie bacząc na instytucjonalne ograniczenia, przedstawić swoje oryginalne ujęcie prawa.

W latach dziewięćdziesiątych na fali przemian politycznych i społecznych odnotowano w polskim prawoznawstwie wyraźne zainteresowanie filozofią prawa, a ściślej aksjologiczną problematyką prawa. Wybrzmiały wtedy głosy, że okres PRL zmusił, a może jedynie skłonił polskich teoretyków prawa do zaniechania filozoficznej refleksji nad prawem i skoncentrowania się na badaniu formalnych aspektów prawa⁴⁷. Nie znajduję jednak powodów, by sądzić, że działając w innych okolicznościach, Ziemiński podjąłby próbę stworzenia swojej wizji aksjologicznych podstaw prawa. To nie okoliczności skłoniły go ku teorii, a nie filozofii prawa, lecz naukowy rodowód wywodzący się ze szkoły lwowsko-warszawskiej i od Czesława Znamierowskiego oraz ogólna postawa minimalizmu filozoficznego i analityczne

⁴⁷ Na przykład P. Dutkiewicz, *Problem aksjologicznych podstaw prawa*, w szczególności rozdz. I.

podejście do prawa. Stąd próba skonstruowania takiej teorii zjawisk prawnych, którą mogliby zaakceptować zwolennicy różnych orientacji filozoficznych. I nie jest to niezgodne z zainteresowaniem problemami aksjologicznymi. Dawał temu silny wyraz zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych, u kresu twórczej aktywności, gdy coraz częściej zabierał głos jako uczony i zarazem zaangażowany w przemiany obywatel.

Osobowość naukowa przyszłego profesora kształtowała się pod wpływem silnych indywidualności: Czesława Znamierowskiego, wybitnego analitycznego teoretyka prawa, Kazimierza Ajdukiewicza, jednego z liderów szkoły lwowsko-warszawskiej i rektora Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1948–1952, w którego seminariach uczestniczył, oraz Marii Ossowskiej, oddziaływanie jej poglądów można dostrzec w etycznej refleksji Profesora. W dużym stopniu za sprawą tych wybitnych postaci objął Zygmunt Ziemiński swoimi zainteresowaniami naukowymi prawoznawstwo, ale też logikę, etykę i socjologię. Ten zasób wiedzy pozwolił, by w czasie naukowej dojrzałości analizować zjawiska prawne we wszystkich ich aspektach.

Z wymienionej powyżej wielkiej trójki najbardziej fascynował przyszłego profesora Kazimierz Ajdukiewicz, stale nieusatisfakcjonowany swoimi rozwiązaniami i bezustannie podejmujący próby ich doskonalenia. Żywił do niego nie tylko głęboki szacunek, ale i szczerą sympatię. Najsilniej był jednak Zygmunt Ziemiński związany z ideami naukowymi Czesława Znamierowskiego. Pod jego wpływem ukształtowało się pozytywistyczne i empiryczne nastawienie Ziemińskiego i przekonanie, że zadaniem teorii prawa jest badanie nie tyle norm prawnych, ile grupy społecznej rządzącej się pewnymi normami⁴⁸. Podzielał też, dając temu wyraz w swej pracy, pogląd Znamierowskiego, że

⁴⁸ C. Znamierowski, *Podstawowe pojęcia prawa*, s. 350.

warunkiem koniecznym zbudowania wartościowej poznawczo teorii prawa jest uporządkowanie aparatury pojęciowej; dopiero na tym gruncie można formułować klarowne twierdzenia naukowe.

Inspiracją dla wielu koncepcji Ziemińskiego stała się koncepcja norm aksjologicznych i tetycznych oraz norm konstrukcyjnych Znamierowskiego, a także jego wizja systemu prawa. Czerpiąc z dorobku swego nauczyciela, Ziemiński dokonał twórczej interpretacji jego idei. Stanisław Czepita, znawca twórczości naukowej ich obu, odnotował:

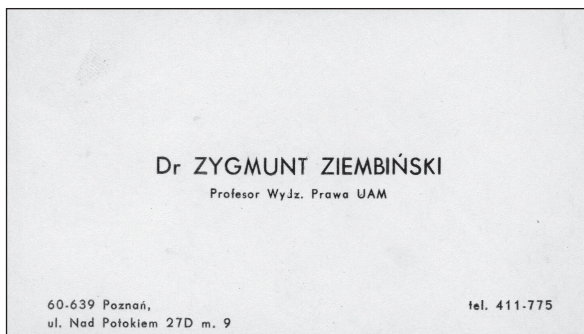
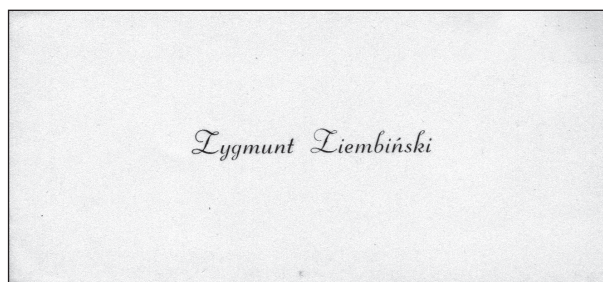
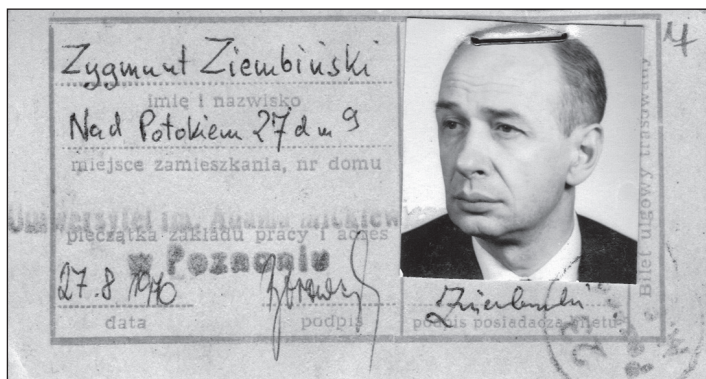
interpretacja ta zmierzała [...] do takiego ich ujęcia, by były one prostsze, bardziej klarowne [...] i przydatne do rozwiązywania problemów teoretycznoprawnych⁴⁹.

Spoza kręgu polskich uczonych inspirowały Ziemińskiego poglądy Georga H. von Wrighta, Wesleya N. Hohfelda i Alfa Rossa.

Pierwsze poszukiwania naukowe przyszłego profesora były, zgodnie z jego socjologicznym wykształceniem, poświęcone społecznemu funkcjonowaniu prawa. Niewykluczone, że wpływ na nie wywarł także Czesław Znamierowski, którego w latach powojennych zainteresowały badania empiryczne i pod którego kierunkiem Zygmunt Ziemiński przygotował rozprawę doktorską *Procesy o zniesławienie jako problem techniki społecznej*.

Dalszą uwagę młodego uczonego zwróciło funkcjonowanie niektórych instytucji prawa rodzinnego oraz metodologiczne aspekty postępowania sądowego. Do zagadnień tych będzie później wielokrotnie wracał. Tymczasem wyniki jego ustaleń znalazły wyraz m.in. w dwóch monografiach: *Podłoże sporów*

⁴⁹ S. Czepita, *Koncepcje teoretycznoprawne Zygmunta Ziemińskiego*, s. 482.

Miesięczny bilet tramwajowy (1970) oraz wizytówki prof. Zygmunta Ziemińskiego (Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu)

sądowych o alimentację dzieci pozamatżeńskich (1954) oraz *Podłoże społeczne przysposobienia dziecka w Polsce Ludowej* (1956). Miały one charakter pionierski; przełamywały przestarzały paradygmat uprawiania nauk prawnych skoncentrowanych na rozwiązywaniu problemów dogmatycznoprawnych i otwierały dla prawoznawstwa nową, obiecującą perspektywę. A jednak – jak wiemy – Zygmunt Ziemiński nie poszedł tą drogą. Pochłonęła go teoria prawa. Problematyki socjologiczno-prawnej jednak nie porzucił, uczestnicząc w latach siedemdziesiątych w badaniach nad świadomością prawną i udziałem ławników w postępowaniu sądowym. Współpracował w tym zakresie z innymi ośrodkami akademickimi w kraju, zwłaszcza z profesor Marią Borucką-Arctową i kierowanym przez nią zespołem oraz z Instytutem Państwa i Prawa PAN.

Z czasem, gdy zaniechał już swoich badań empirycznych, z przekonania o ich wadze dla teorii prawa i szczegółowych nauk o prawie obowiązującym powstała, napisana z Michałem Chmarą, *Socjologia prawa jako nauka prawna* (1975) oraz szereg opracowań dydaktycznych.

Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte to dla Zygmunta Ziemińskiego okres intensywnej pracy badawczej. Zaczyna się koncentrować na prawniczych zastosowaniach logiki. Tropi przyczyny sporów w prawoznawstwie (*Rodzaje sporów w prawoznawstwie*, 1968), analizuje język debaty o prawie, wytrwale porządkuje terminologię prawniczą (*Próba uporządkowania podstawowego słownictwa prawniczego*, 1964; *Kilka uwag o pojęciu przestrzegania i stosowania prawa*, 1968), analizuje modalności prawne (*Uprawnienie a obowiązki. Przyczynek do analizy stosunku prawnego*, 1962). Wkracza w obszar logiki deontycznej (*Założenia logiki deontycznej a problemy prawoznawstwa. O koncepcjach G.H. von Wrighta*, 1964), zajmuje go wynikanie norm z norm (*O wynikaniu norm z norm*, 1964;

Uwagi o wynikaniu norm prawnych, 1964, współautorstwo). Prace na tym polu owocują nie tylko systematycznie ukazującymi się artykułami.

W 1968 r. oddaje do rąk czytelników obszerną syntetyczną publikację *Logiczne podstawy prawoznawstwa. Zagadnienia podstawowe*. Aparat logiczny zostaje w niej zastosowany do analizowania wybranych doniosłych zagadnień teoretycznoprawnych. W tym samym czasie podejmuje Zygmunt Ziemiński problematykę lokowaną tradycyjnie na pograniczu prawoznawstwa i etyki. Analizuje mianowicie zawile związki między prawem a moralnością, publikuje *Normy moralne a normy prawne* (1963), *Argumentacje moralne stosowane przez prawników* (1967) oraz syntetyczną książkę *Etyczne problemy prawoznawstwa* (1972).

Zarówno pojęta wiedza z zakresu logiki, zwłaszcza semiotyki, jak i zainteresowanie problemami etycznymi stają się dla Zygmunta Ziemińskiego fundamentem, z którego korzysta, zwracając się ku podstawowym problemom teorii prawa. To na tym polu zaczyna tworzyć oryginalne koncepcje naukowe, które utrwalają jego pozycję jako wybitnego uczonego i z czasem przynoszą mu międzynarodowy rozgłos i uznanie. Najpierw jednak powstają zręby jego koncepcji teoretycznoprawnych, zrazu wyrażanych w postaci artykułów. W pierwszej kolejności zwrócić należy uwagę na fundamentalną dla teorii prawa, a nie od razu dostrzeżoną dystynkcję przepisu prawnego i normy prawnej (*Przepis prawny a norma prawna*, 1960), dalej na propozycję normy kompetencyjnej (*Kompetencja i norma kompetencyjna*, 1968), (*Norms of Competence as Norms of Conduct*, 1970) oraz wstępne myśli do ważnej idei źródeł prawa (*Kilka uwag metodologicznych o koncepcjach źródeł prawa*, 1976). Zainteresowanie normami prawnymi i relacjami między nimi owocuje tekstami *O rodzajach niezgodności norm* (1969) oraz

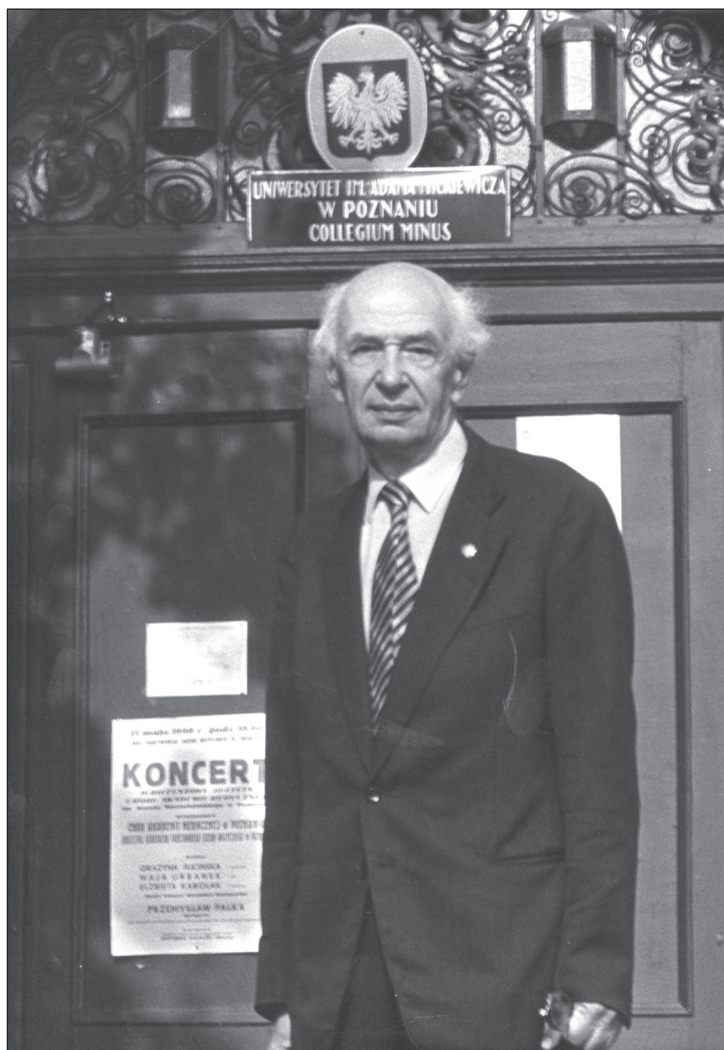
Podstawy sporów o luki w prawie (1966). Wiele teoretyczno-prawnych tekstów publikuje w tym czasie w języku francuskim i angielskim. Nagromadzone twórcze myśli znalazły rychło wyraz w syntetycznych opracowaniach książkowych. Ukazują się: *Analiza pojęcia czynu* (1972), *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe* (1974)⁵⁰ oraz *Metodologiczne zagadnienia prawnoznawstwa* (1974). Z tego owocnego czasu korzystają też studenci. Zygmunt Ziemiński przygotowuje dla nich wielokrotnie wznawiany podręcznik z teorii prawa (*Teoria prawa*, 1972).

W 1980 r. ukazuje się *opus magnum* Profesora – *Problemy podstawowe prawnoznawstwa* – w którym wyłożył swoją wizję prawa i nauk prawnych. Kilka lat później publikuje dwie ważne książki: *Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych* (1983) oraz *Uzasadnianie twierdzeń i ocen w prawnoznawstwie* (1988)⁵¹. W trudnych latach osiemdziesiątych Ziemiński nie staje się profesorem „politycznym”, nie zmienia swego stylu uprawiania refleksji teoretycznoprawnej, ale wybrzmiewa jego głos w ważnych sprawach dotyczących funkcjonowania państwa. Publikuje artykuły: *Typologia naruszeń praworządności* (1982), *Problemy wewnętrznej moralności prawa* (1989), *Ius a lex w czasie przemian* (1991). Wraca do problematyki etycznej i obok licznych artykułów ogłasza drukiem *Wstęp do aksjologii dla prawników* (1990).

W 1990 r. Zygmunt Ziemiński kończy siedemdziesiąt lat. Na zorganizowanej przez uczniów w czerwcu tego roku uroczystości gromadzącej jego przyjaciół i wychowanków oraz licznych przedstawicieli życia naukowego i politycznego otrzymuje dedykowaną mu książkę *Szkice z teorii prawa i szczegó-*

⁵⁰ Praca napisana wspólnie z Sławomirą Wronkowską i Maciejem Zielińskim.

⁵¹ Praca napisana wspólnie z Maciejem Zielińskim.

Zygmunt Ziemiński w przededniu 70 urodzin przed wejściem do Collegium Minus UAM (fot. Piotr Gabriel)

SZKICE Z TEORII PRAWA I SZCZEGÓŁOWYCH NAUK PRAWNYCH

Wydawnictwo Naukowe UAM

Księga jubileuszowa dedykowana prof. Zygmuntovi Ziemińskiemu
(1990)

*łowych nauk prawnych*⁵². Wręcza mu ją wieloletni przyjaciel, z którym wielokrotnie gorąco polemizował, profesor Andrzej Stelmachowski, Marszałek Senatu Rzeczypospolitej. To znak nowych czasów. Księga była jednak przygotowywana przed ustrojowym przełomem i ma swoją historię wpisującą się w historię tamtych lat.

Trzeba przypomnieć, że naukowej pozycji Profesora nie kwestionowano ani na Wydziale, ani na Uniwersytecie. Była ugruntowana, podobnie jak jego postawa człowieka nader krytycznego wobec rzeczywistości politycznej, w której przyszło mu żyć, i nieskłonного do współpracy z reżimem. I to mu pamiętano, uważając, że takich jak on Uniwersytet zatrudnia, ale nie powinien wyróżniać. Dochodziła do tego jeszcze ludzka zawiść, bo do Ziemińskiego przychodziło się nie tylko z problemami naukowymi, ale też poradzić się w sprawach obywatelskich. Nie miał katedry, funkcji ani uniwersyteckich zaszczytów, ale był niekwestionowanym autorytetem naukowym i moralnym. Niebezpieczeństwo nieopublikowania książki jemu poświęconej było realne. Przygotowywano ją więc „konspiracyjnie”, jak publikację jedną z wielu, w ostatniej chwili uzyskując wcale nieoczywistą zgodę rektora na jej wydrukowanie – jako dedykowanej jubilatowi – w Wydawnictwie Naukowym UAM⁵³. „Sukces” ten nie był jednak pozbawiony goryczy. Książka nie zawierała tekstu Leszka Nowaka, pierwszego doktora Zygmunta Ziemińskiego, objętego jeszcze wtedy zakazem druku. Ale już kilka miesięcy później, w dniu jubileuszu Profesora, wygłosił na jego cześć piękną laudację.

⁵² S. Wronkowska, M. Zieliński (red.), *Szkice z teorii prawa i szczególnych nauk prawnych*.

⁵³ Zgodę wyraził ówczesny rektor UAM prof. Jacek Fisiak, zdecydowany polityczny przeciwnik Zygmunta Ziemińskiego.

Jubileusz 70-lecia Profesora Zygmunta Ziemińskiego w Auli
Lubrańskiego (fot. Jerzy Poprawski, ze zbiorów autorki)

Zygmunt Ziemiński w otoczeniu jubileuszowych gości w ogrodach
Zamku Cesarskiego w Poznaniu (fot. Jerzy Poprawski, ze zbiorów
autorki)

Przejsie na emeryturę w 1991 r. nie zmieniło nawyków Zygmunta Ziemińskiego. Dopóki pozwalały mu siły, był na Uniwersytecie codziennie. Uczestniczył w katedralnych seminariach, prowadził nieliczne wykłady i przede wszystkim pisał, niecierpliwie chcąc przekazać swoje myśli. Powstały wtedy kolejno: *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury* (1993), *Wartości konstytucyjne. Zarys problematyki* (1993), *O stanowieniu i obowiązywaniu prawa. Zagadnienia podstawowe* (1995) i ostatnia jego książka *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne* (1996). Nie są to opracowania obszerne, ale każde z nich jest ważkim głosem w toczących się wtedy w Polsce debatach. Odżywało bowiem zainteresowanie koncepcjami prawa natury, zarysowała się wyraźnie tendencja do bezrefleksyjnego odrzucania stanowiska pozytywizmu prawniczego, trwał spór o wartości, na których ma być ufundowana Rzeczpospolita. Zabranie głosu w tych sprawach uznał Profesor za swój obowiązek uczonego i obywatela. Nieukończona pozostała jedynie praca nad nowym wydaniem podręcznika z teorii prawa. To zadanie pozostawił Profesor współautorce⁵⁴.

W twórczości naukowej Zygmunta Ziemińskiego poczesne miejsce zajmują recenzje. Był czytelnikiem krytycznym, miał temperament polemisty, wobec kolegów profesorów był złośliwy. W recenzji z niestarannej monografii można przeczytać, że przychyła się do opinii autora, iż nauka jest jak źródło i ażeby się z niego napić, trzeba uklęknąć; pozwala sobie wszak zauważyć, że do pracy naukowej nie wystarczy kolano, potrzebne jest także biurko. Wartość jego recenzyjnej twórczości wyraża się m.in. w tym, że przyswajał polskiemu czytelnikowi liczne myśli zagranicznych uczonych zawarte

⁵⁴ Mowa o *Zarysie teorii prawa* napisanym wspólnie z Sławomirą Wronkowską.

w pracach często trudno dostępnych dla polskiego czytelnika, zachęcając go w ten sposób do ich zdobycia i lektury.

Swój udział w międzynarodowej wymianie myśli zaznaczał Zygmunt Ziemiński przede wszystkim w formie publikacji w renomowanych wydawnictwach zagranicznych. Nie zabiegał natomiast o wyjazdy za granicę, uważając, że najważniejsza jest praca oparta na własnych jasnych i konsekwentnie rozwijanych założeniach. Nie sprzyjał też wyjazdom swoich współpracowników. Pomysł Sławomiry Wronkowskiej odbycia rocznych studiów na Uniwersytecie w Monachium nie spotkał się jego entuzjazmem. Rzadko przyjmował zaproszenia do wygłaszania wykładów na zagranicznych uniwersytetach, choć gościł m.in. w Brukseli, Paryżu, Dijon, Louvain, Montrealu czy Helsinkach, natomiast Poznań odwiedzali m.in. Georg H. von Wright, Aulis Aarnio, Amedeo Conte, Aleksandr A. Iwin i Arthur Kaufmann. Starannie wybierał międzynarodowe konferencje, w których brał udział, choć wygłaszane przez niego referaty budziły zainteresowanie. Zrezygnował z zaproszenia Kaufmanna na wielomiesięczny pobyt w Monachium, uważając, że z niemiecką filozofią prawa nie jest mu „po drodze”. Wojciech Patryas wspomina: „To nie był profesor konferencyjny, który jeździ po świecie i wygłasza wykłady”⁵⁵. Był przeciwny „naukowej turystyce”. Wybierał się w podróż jedynie tam, gdzie spodziewał się ciekawej, twórczej debaty. Jego stanowisko w tych sprawach dobrze wyraża fragment sprawozdania złożonego po udziale w 1975 r. w Światowym Kongresie Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej w USA:

⁵⁵ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 399.

Kongres [...] stosunkowo niewiele dał polskim uczestnikom tej imprezy, natomiast przyczynił się niewątpliwie do podniesienia prestiżu polskiej nauki teorii prawa na terenie międzynarodowym⁵⁶.

Taka postawa koresponduje z typowym dla niego stylem wykładania swoich idei. W ogłaszanych drukiem pracach koncentrował się na przedstawianiu własnych koncepcji, a nie na referowaniu koncepcji innych autorów, deklarując, że jest niechętny „erudycyjnemu ekshibicjonizmowi”.

⁵⁶ Sprawozdanie z Kongresu IVR w Saint Louis z 1975 r., które Zygmunt Ziemiński złożył władzom UAM, w zbiorach Katedry.

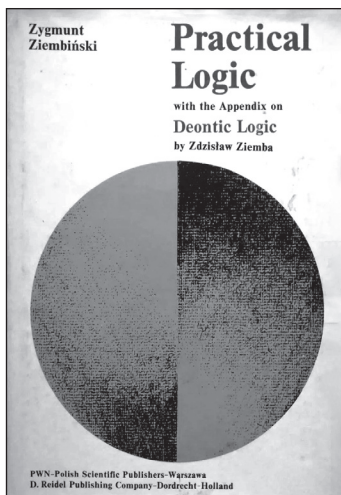
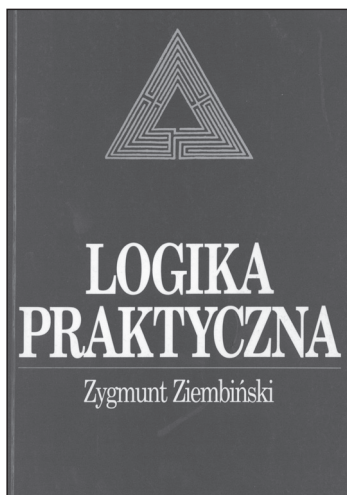
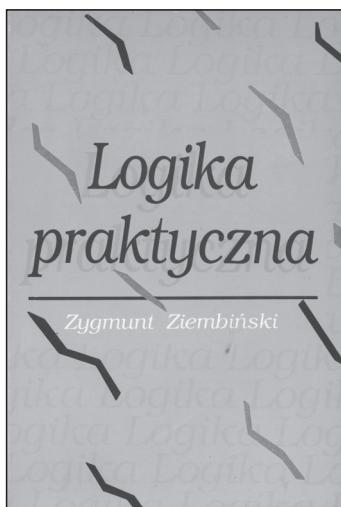
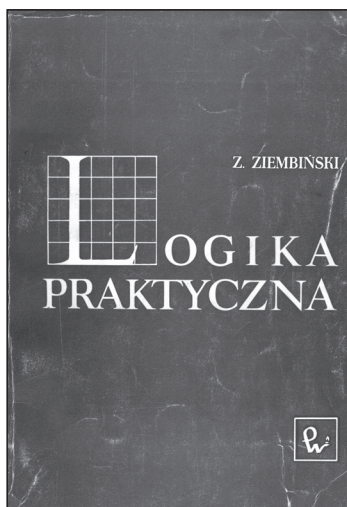
Nauczyciel, Wychowawca, Mistrz

Zygmunt Ziemiński łączył pracę badawczą z pasją pedagoga rozmiłowanego w pracy z młodzieżą akademicką. Jego powołanie nauczyciela rychło dostrzegł Czesław Znamierowski, który w jednej z pierwszych opinii o nim zaznaczył:

Kandydat nie liczy się z obowiązkowym wymiarem godzin pracy dydaktycznej i w wymiarze co najmniej zdwojonym służy swą pomocą studentom, którzy garną się do niego⁵⁷.

Z rzadko spotykanym oddaniem prowadził Zygmunt Ziemiński wykłady, proseminaria, seminaria oraz ćwiczenia z logiki dla prawników, teorii prawa, socjologii prawa i etyki. Powszechne uznanie zawdzięczał umiejętności wcielania do procesu dydaktycznego swoich osiągnięć naukowych. Zawsze starannie przygotowywał się do zajęć, drobnymi literami sporządzając do nich notatki. Ale wygłaszając wykłady, odchodził od przygotowanego wzorca. Mówił ciekawie, obrazowo, wbudowując w wywód liczne łańcuchy dygresji. Nie było jednak łatwo sporządzać z tych wykładów usystematyzowane notatki. Lepiej było wsłuchiwać się i czerpać przyjemność z barwnych

⁵⁷ Opinia Czesława Znamierowskiego w sprawie zatrudnienia Zygmunta Ziemińskiego na stanowisku asystenta w UAM, Archiwum UAM, sygn. 1242/470.

Okładki kilku wydań kultowego podręcznika *Logika praktyczna*

opowieści, a potem korzystać ze starannie i arcyklarownie napisanych skryptów i podręczników, których fragmenty radził przeczytać przed wykładem. Był wśród nich powszechnie znany, wręcz legendarny podręcznik *Logika praktyczna*, mający 26 wydań polskich i wydanie angielskie – elementarz, na którym wychowały się pokolenia polskich prawników.

Dbałość o poziom zajęć akademickich wyrażała się także w sposobie, w jaki sprawował pieczę nad ćwiczeniami prowadzonymi przez swoich asystentów; miał zwyczaj wizytować ich zajęcia, oczekiwał sporządzenia opinii o postępach każdego z powierzonych ich opiece studentów, a po sesji egzaminacyjnej omawiał z nimi jej wyniki, co było również pewną formą oceny asystenckiej pracy. Miał też Zygmunt Ziemiński swoje „belferskie” słabości. Zwykł zaczynać wykład przed czasem i zazwyczaj go przedłużał, a niekiedy, ku utrapieniu asystentów, kazał im sprawdzać obecność pierwszorzeczników na wykładzie. Zabiegał o każdą dodatkową godzinę zajęć dydaktycznych. Jeśli tylko dowiedział się, że mają zostać odwołane jakieś ćwiczenia czy lektoraty, wysyłał swoich asystentów, aby w tych okienkach powtarzali ze studentami materiał z logiki.

Polecał odrabiać zadania z logiki w specjalnym zeszytce, z którym należało się zameldować na egzamin. Bywało, że po jego zakończeniu następował akt przebicia zeszytu wielkim gwoździem, koronujący wysiłek studenta i zapobiegający przekazywaniu zeszytu kolejnym zdającym.

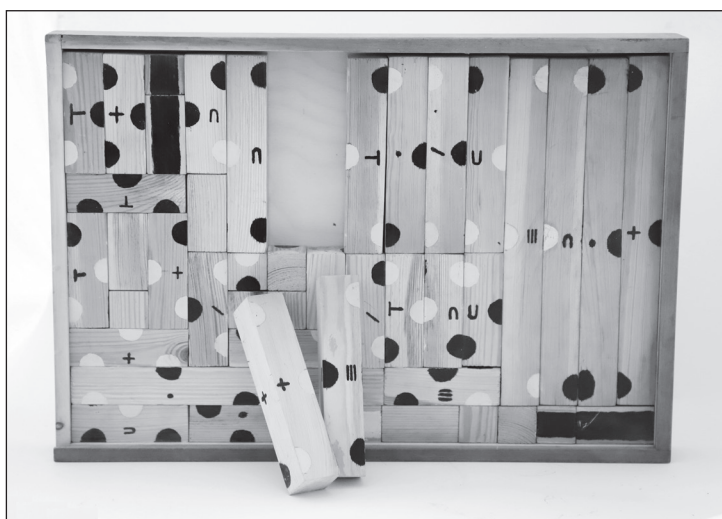
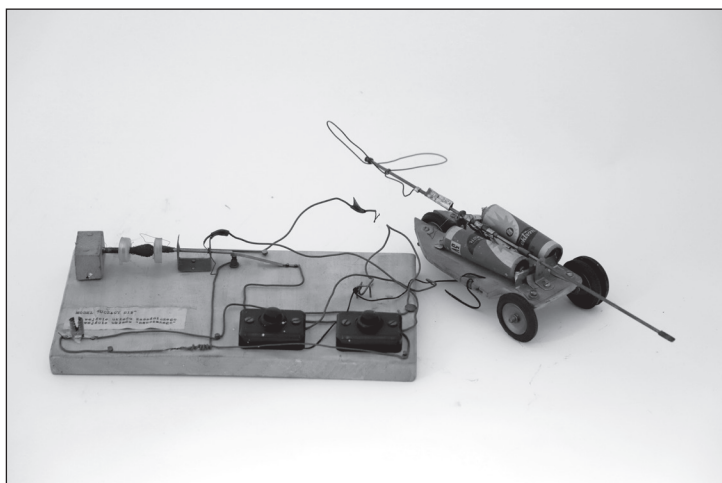
Był Zygmunt Ziemiński wymagającym egzaminatorem; zadawał niekonwencjonalne pytania i oczekiwał od studenta, że będzie sprawnie myślał. Wielu wiedziało o tym, zanim po raz pierwszy pojawiło się w poznańskim Collegium Iuridicum. Zakosztowawszy za młodu aktorstwa, czynił z tej sztuki użytek także podczas egzaminowania. Studenci drżeli, gdy okulary spadały mu na czubek nosa, czoło zaczynało falować

i pojawiały się pełne zdziwienia miny. Tym, którzy przebrnęli egzamin, oszczędnie okazywał uznanie. Powiedzenie: „Może będą z pana/pani ludzie” uchodziło w jego ustach za niemałe wyróżnienie. O egzaminach u Ziemińskiego krążyły legendy. W czasie jednego z nich podsunął pytanemu rozbudowany wykres, na którym widniały łacińskie nazwy kaktusów, i zapytał o różnicę między typologią a podziałem logicznym. Skończyło się na korytarzowej wiadomości, że „Gandhi” oszalał i pyta z botaniki! Innym razem poproszony w jakiejś pilnej sprawie przez dziekana przerwał egzamin, zapalił na biurku lampę i powiedział do siedzących studentów: „Dojrzejcie, zanim wrócę”.

Teatralne gesty Zygmunta Ziemińskiego pozostały w pamięci wszystkich studentów poznańskiego Wydziału Prawa. To, co najważniejsze, nie manifestowało się jednak w sposób oczywisty. Profesor zawsze znajdował dla studentów czas, choć właśnie czas był dla niego szczególnie cenny, był ich ciekaw, chciał wiedzieć, z jakiej miejscowości przybyli do Poznania, jaką ukończyli szkołę, jakie mieli oceny z matematyki. Miał zwyczaj zwracać się do nich po imieniu. Był wyczulony na to, by pomagać „wybijającym się” na inteligentów. Jego spotkania z młodzieżą nie kończyły się odpowiedzią na studencki ukłon; często się zatrzymywał, zadał pytanie, rzucił jakąś uwagę, skomentował wydarzenie czy zachowanie. Przede wszystkim jednak zawsze na czas przygotowywał potrzebne studentom skrypty, podręczniki, poradniki⁵⁸.

Lista prac z tej dziedziny obejmuje 19 pozycji, nie uwzględniając, że niektóre z nich były wznawiane. Pod tym względem Ziemiński nie ma sobie wśród teoretyków prawa równych, za-

⁵⁸ Lista tych prac obejmuje kilkanaście pozycji, poczynawszy od opracowanego w 1952 r. *Repetitorium z logiki dla studentów prawa*, przez *Materiały do nauki teorii państwa i prawa dla studentów. Studium dla Pracujących* (1958) czy *Elementy socjologii* (1993), po wydany pośmiertnie *Zarys teorii prawa* (1997, wspólnie z S. Wronkowską).

Pomoce dydaktyczne przygotowane według koncepcji
prof. Zygmunta Ziemińskiego (Muzeum UAM, fot. Anna Wojtera)

den bowiem z wielkich w tej dziedzinie nie poświęcał studentom tyle uwagi i bezcennego czasu. Wiązało się to z żywionym przez niego przekonaniem o wadze teoretycznoprawnego wyposażenia prawnika. Stale podejmował próby doskonalenia dydaktyki. Stosował nowoczesne metody nauczania zmierzające do intensyfikacji pracy własnej studentów. Przygotowywał zadania z logiki oraz teorii państwa i prawa, wprowadzał modele dydaktyczne i środki wizualne. Bez zwłoki sprawdzał zadane studentom prace, nie szczędził czasu na repetytoria. A swoje zajęcia uważał za najważniejszy obowiązek i nie był skłonny zrezygnować z nich dla jakiejś konferencji czy zagranicznego wyjazdu.

Wielość i różnorodność zajęć akademickich, jakie prowadził, składała się na dobrze przemyślaną całość. Profesor miał przekonanie, że prawnikowi powierzane są zadania o dużej doniosłości społecznej. Wyprowadzał stąd wniosek, że jego powinnością jako nauczyciela jest wszechstronne przygotowanie prawniczej młodzieży do odpowiedzialnego wykonywania czekającej ją pracy. Nie dość było uczyć ją obowiązującego prawa. Kompetencje logika wykorzystywał więc, by przygotowywać prawników do analizowania tekstów zawiłych ustaw i precyzyjnego formułowania myśli, etyka – by ukazywać trud wyborów moralnych i uczyć odpowiedzialności za nie, socjologa – by pobudzać ich wyobraźnię, zdolną przewidywać społeczne skutki podejmowanych decyzji. Ten punkt widzenia można odczytać w wielu programach nauczania, których był autorem lub współautorem, przyczyniając się do ukształtowania nowoczesnej koncepcji studiów prawniczych i projektu programu nauczania prawników logiki.

Swemu pedagogicznemu talentowi i zamiłowaniu do pracy z młodzieżą dawał Zygmunt Ziemiński wyraz jako opiekun pierwszego roku studiów. Warto przypomnieć, jak zapisał się

w tej roli w pamięci swoich studentów⁵⁹. Najpierw więc pilnie obserwował kandydatów na studia podczas egzaminów wstępnych, a następnie poznawał, zaznajamiając się z ich aktami. Starannie ustalał skład grup ćwiczeniowych, dbając o to, by w każdej z nich znaleźli się studenci z różnych środowisk społecznych i o różnych uzdolnieniach. Wyłaniał tymczasową starościnę i tymczasowego starostę roku, instruując, jakie spoczywają na nich zadania, a przedstawiając ich na organizacyjnym zebraniu roku, wyraźnie zaznaczał, że zostaną wkrótce zweryfikowani w demokratycznych wyborach. Zapoznawał początkujących studentów ze strukturą Uniwersytetu i Wydziału, działającymi w Poznaniu bibliotekami i techniką pracy umysłowej. Do zasobu wiadomości potrzebnych wkraczającym w życie akademickie zaliczał nawet informacje o klubach studenckich, które były w latach sześćdziesiątych centrami życia kulturalnego Poznania. Aby zintegrować liczne roczniki, organizował wyprawy turystyczne, na których toczono niekończące się rozmowy i które sprzyjały wyłanianiu liderów. Okres pobytu na studiach postrzegał bowiem Zygmunt Ziemiński nie tylko jako czas przygotowania do pracy zawodowej, ale też jako szansę ukształtowania charakterów, zetknięcia z kulturą, nabycia dobrych obyczajów i umiejętności współżycia. Uważał się za wychowawcę młodzieży i w pracy z nią znajdował satysfakcję i przyjemność. Swoimi przemyśleniami dydaktycznymi dzielił się, publikując na łamach „Szkoły Wyższej” liczne teksty o motywach wyboru studiów prawniczych, egzaminach wstępnych na te studia czy doświadczeniach opiekuna pierwszego roku studiów.

Troskę o studentów, często serdeczność wobec nich okazywał Zygmunt Ziemiński powściągliwie, bywało, że niepo-

⁵⁹ Ze wspomnień dra Jerzego Mikosza i prof. dr Sławomiry Wronkowskiej.

WRONKOWSKA, ZIEMBIŃSKI

ZARYS TEORII PRAWA

Pośmiertne wydanie podręcznika we współautorstwie z Sławomirą
Wronkowską (1997)

radnie. Ale przecież był bardzo uważny, dostrzegał trudne dla nich sytuacje. Zdarzało się, że odwiedzał w akademiku chorych studentów lub w wigilię przychodził do samotnych z piernikami i opłatkiem. Stanisław Czepita, wówczas asystent, wspominał, że w czasie choroby Profesor przyniósł mu jabłka ze swego ogrodu, a odchodząc, rzucił: „Jak wyzdrowiejesz, odniesiesz mi plecak”.

Jego zaangażowanie, bliskie związki ze studentami i wpływ na nich obserwowały władze uczelni z nieufnością. Nie mogły ich jednak ignorować. Zamiłowanie do pracy z młodzieżą i talent pedagogiczny Ziemińskiego podkreślane są we wszystkich zawartych w aktach opiniach na jego temat. W jednej z nich Kazimierz Opalek dostrzega:

umiejętnie wciela swe badawcze osiągnięcia do procesu dydaktycznego, w którym z kolei uzyskuje bodźce i doświadczenie dla swej pracy badawczej⁶⁰.

Nauczycielski trud Profesora uhonorowano Medalem Edukacji Narodowej, Złotą Odznaką Zrzeszenia Studentów Polskich uhonorowali go też w 1967 r. studenci.

Drugim obszarem dydaktycznej aktywności Zygmunta Ziemińskiego były seminaria z teorii prawa i socjologii prawa. Budował je przez kilka lat, zanim zyskały – zwłaszcza te pierwsze – renomę ekskluzywnych spotkań i zanim o udział w nich zaczęto zabiegać. Po latach Henryk Olszewski, były dziekan poznańskiego Wydziału Prawa, napisał:

Stworzył największe i z pewnością najlepsze w historii Wydziału seminarium⁶¹.

⁶⁰ Archiwum UAM, sygn. 1242/536.

⁶¹ H. Olszewski, *W stulecie Wydziału Prawa UAM*, s. 8.

Uczestnikami seminarium byli zrazu studenci zapraszani przez Profesora, ci, których uzdolnienia dostrzegł na egzaminie z logiki. Dołączali do nich laureaci olimpiad logicznych, które zainicjował i corocznie organizował dla studentów Wydziału. Kontakt z prowadzącym seminarium trwał cztery lata, rozpoczął się bowiem już na drugim roku, na nieobjętych programem studiów proseminariach. Przygotowanie pracy magisterskiej poprzedzał więc solidny kurs teorii prawa, bo częścią seminaryjnego programu było dyskutowanie aktualnej teoretycznoprawnej literatury, w tym prac prowadzącego seminarium. Obowiązkiem referenta takiej pracy było zawsze dokonanie jej krytycznej analizy, chwalenie było zakazane.

Prace magisterskie pisane pod jego opieką były ambitne i wielokrotnie nagradzane. Pomagał w ich przygotowaniu, sugerował, a bywało, że zdobywał literaturę, czytał i zgłaszał uwagi do kolejnych wersji. Przez przeszło trzydzieści lat kształcił naukową młodzież, mówił: „Hoduję dębowy las”. Na jego seminarium gromadzili się przyszli prawnicy i socjologowie, ludzie sztuki, polityki i podróżnicy. Wypromował 124 magistrów. Wśród seminarzystów Profesora, poza znanymi sędziami i adwokatami, byli m.in. Anna Bogucka-Skowrońska (senator, sędzia Trybunału Stanu), Paweł Łączkowski (poseł, wicepremier w rządzie Hanny Suchockiej), Filip Bajon (reżyser), Jan A.P. Kaczmarek (muzyk, kompozytor). Ponad 40 jego uczniów podjęło pracę naukową w różnych dyscyplinach nauk prawnych, a także w zakresie socjologii i filozofii. Wielu spośród nich osiągnęło profesorskie tytuły i objęło katedry uniwersyteckie. Jest wśród nich czterech wypromowanych przez niego doktorów: Leszek Nowak, Maciej Zieliński, Sławomira Wronkowska-Jaskiewicz i Stanisław Czepita, a także Grzegorz Banaszak, Ewa Borkowska-Bagieńska, Michał Chmara, Andrzej Gomułowicz, Andrzej Klawiter, Jerzy Małecki, Aurelia Nowicka, Adam Olejniczak, Wojciech

„Jak przyszedł Maciej Zieliński, Leszek, Sławka Wronkowska, to się zrobił naprawdę dobry zespół”. Na odwrocie fotografii widnieje dedykacja: „Obyśmy jak najdłużej pracowali w tym zespole” (ze zbiorów autorki)

Promocja doktorska Sławomiry Wronkowskiej (ze zbiorów autorki)

Patryas, Bożena Lindecka-Popowska, Janina Panowicz-Lipska, Tomasz Sokołowski, Kazimierz Świrydowicz, Maria Zmierczak i Krystian Ziemiński. Większość z nich stworzyła swoje zespoły badawcze i wypromowała swoich doktorów. I do różnych imion, jakie nadawano Zygmuntowi Ziemińskiemu, doszło jeszcze jedno: „Nauczyciel nauczycieli”⁶².

W połowie lat sześćdziesiątych Zygmunt Ziemiński tworzył swój zespół badawczy. Pierwsza próba nie skończyła się pełnym sukcesem, z seminarium „zdezerterowali” m.in. Stanisław Sołtyński i Krzysztof Swiniarski. Rychło jednak w jego skład weszli kolejno: Maciej Zieliński, Leszek Nowak i Sławomira Wronkowska. W tym składzie zespół przetrwał zaledwie kilka lat, ale był to czas wyjątkowo intensywnej i owocnej pracy. Zygmunt Ziemiński wyrastał wtedy na jedną z czołowych postaci polskiej teorii prawa, a jego asystenci wzrastali z nim, zdobywając naukowe szlify. Dopiero po latach uświadomili sobie, że mieli sposobność, która zdarza się wyjątkowo – byli świadkami i uczestnikami tego, jak prowadzący seminarium stawał się wybitnym uczonym i ich Mistrzem. W 1972 r. odszedł z zespołu Leszek Nowak, co Profesor odczuł bardzo boleśnie, widział w nim bowiem teoretyka prawa na miarę największych. Rok później do zespołu dołączył na blisko dekadę Kazimierz Świrydowicz, a w roku 1978 – Stanisław Czepita, który stał się najmłodszym wychowankiem Profesora. Po latach, kiedy scali się Katedra Teorii Państwa i Prawa, zatrudni się w niej Wojciech Patryas, który „osobno”, ale twórczo wykorzystuje i rozwija idee Profesora.

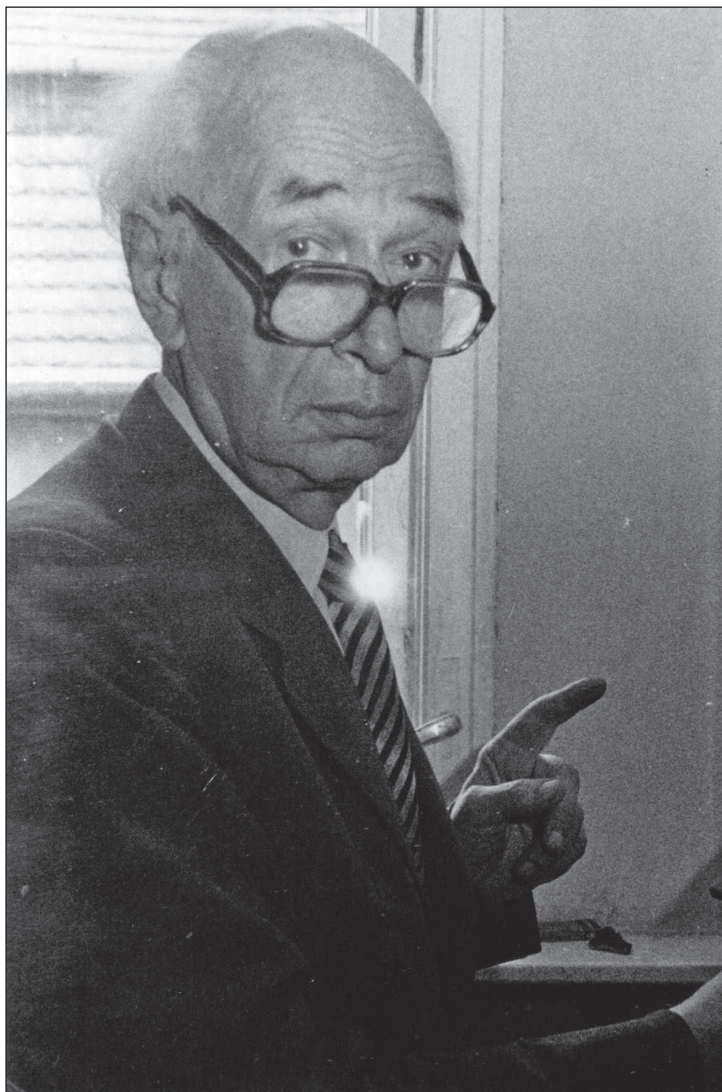
W pierwszych latach istnienia zespołu nawiązano kontakty z rozwijającą się poznańską szkołą metodologiczną, zwłaszcza Jerzym Kmitą. Swoich młodych współpracowników wysyłał

⁶² Tak zadeedykował Zygmuntowi Ziemińskiemu swoją rozprawę doktorską Jarosław Mikołajewicz, zmarły w 2017 r.

Zygmunt Ziemiński na staże do ważnych centrów teorii prawa – Krakowa i Łodzi. Pracowano wspólnie na uniwersyteckich seminariach i domowych spotkaniach. Studiowano nowe teoretycznoprawne książki: Alfa Rossa, Georga von Wrighta, Roscoe’a Pounda, Herberta Harta i ukazującą się polską literaturę. Czytano i dyskutowano przed oddaniem do druku każdą ze swoich prac, wzajemnie się inspirując. Lider zespołu dbał o to, by pierwszymi recenzentami jego naukowych tekstów byli asystenci. Był Profesor „spolegliwym opiekunem naukowym” ceniącym pracę w otoczeniu uczniów. Uważał, że rozwój współczesnej nauki wymaga wysiłku zbiorowego i partnerstwa w stawianiu oraz rozwiązywaniu naukowych zagadnień. Problemy pojawiające się podczas seminaryjnych dyskusji znajdowały nierzadko wyraz w postaci zbiorowych publikacji. Tak powstały *Czynności konwencjonalne w prawie* (1972), *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe* (1974), *O nieporozumieniach dotyczących tzw. norm zezwalających* (1975) i szereg recenzji.

Na konferencji poświęconej Profesorowi w 10. rocznicę jego śmierci prof. Marek Zirk-Sadowski stwierdził, że Zygmunt Ziemiński był prekursorem zespołowych badań w teorii prawa, które zaowocowały powstaniem prężnej szkoły naukowej mającej swój program, styl refleksji naukowej i dorobek.

Profesor sympatią i uwagą obdarzał nie tylko „swoją” naukową młodzież, ale też młodych z innych wydziałowych katedr i innych uniwersytetów. W zakładzie Ziemińskiego gościli za młodu profesorowie Jan Woleński, Tomasz Gizbert-Studnicki, Marek Zirk-Sadowski, Ewa Kustra, Lech Morawski i Andrzej Bator. Pojawiali się na konsultacje profesorowie Grażyna Skąpska i Krzysztof Pałeczki. Teoretycznoprawna młodzież mówiła o nim „Długi Uczony”. Śledził ich naukową drogę, dzielił się wiedzą, korespondował, przyjaźnie krytykował, zapraszał na rozmowy. Czytał każdą pracę młodych, jaka ukazywała się na

„Gandhi” – takim go zapamiętaliśmy (fot. Piotr Gabriel)

macierzystym Wydziale, i było wiadomo, że nie da się uniknąć jego wnikliwych i trudnych pytań podczas obrony rozprawy doktorskiej czy w czasie kolokwium habilitacyjnego. Ale też nigdy nie szczędził czasu na naukową debatę. Jeżeli tylko znalazła się garstka zainteresowanych jakimś problemem, organizował spotkanie i pracował z nimi, w Poznaniu czy w Warszawie, nie troszcząc się o honoraria i nazywając takie zebrania „zbiórkami harcerskimi”. Przez lata prowadził na Wydziale konwersatoria z metodologii nauk oraz polityki prawa dla pracowników naukowych. Był przekonany, że owocne uprawianie nauk prawnych nie jest możliwe bez wszechstronnego przygotowania metodologicznego. Wielu znanych dziś profesorów wysłuchiwało jego uwag do swoich pierwszych prób pisarskich. Zajmowało go to bardziej niż dysputy z uczonymi kolegami. Nie znał bowiem obowiązków pilniejszych niż pomoc młodym. Dla bardzo wielu stał się autorytetem nie tylko ze względu na wiedzę, ale też na postawę wobec tych, którzy dopiero wchodzili na naukową drogę. Maciej Zieliński nad trumną Profesora mówił:

szeliśmy kiedyś ku Niemu
razu intuicyjnie wyczuwając,
a z czasem w pełni świadomie wiedząc,
że oto dane jest nam zetknąć się
z osobowością niezwykłą.

Po latach macierzysty Wydział symbolicznie uhonorował zasługi Zygmunta Ziemińskiego, nadając jego imię największej auli wykładowej w Collegium Iuridicum Novum. Uroczystość z tym związana odbyła się w maju 2013 r., a aktu odsłonięcia tablicy upamiętniającej Profesora dokonały jego córka Anna oraz magistrantka Marzena Kordela, dziś już profesor UAM. To w tej sali, jak niegdyś w sali XVII Collegium Minus, studenci prawa wysłuchują swoich pierwszych wykładów z logiki.

Konferencja poświęcona Zygmuntowi Ziemińskiemu (2007).
Siedzą od lewej mgr Mikołaj Herman, prof. Maciej Zieliński,
dziekan prof. Andrzej J. Szwarc, prof. Sławomira Wronkowska,
prof. Stanisław Czepita (Archiwum WPiA UAM)

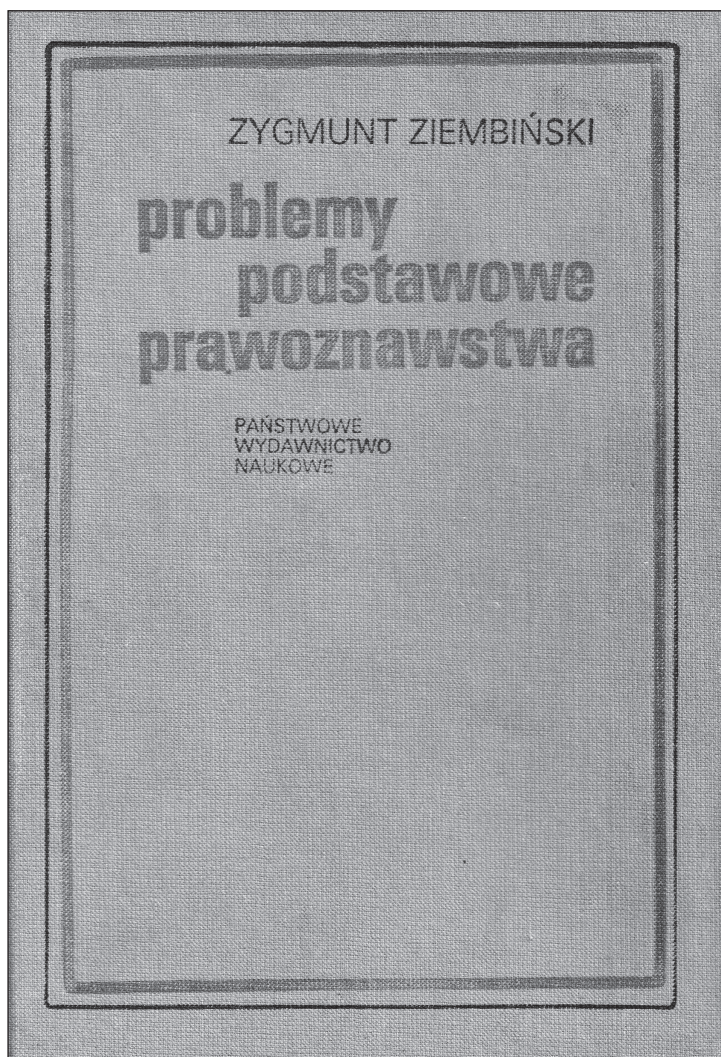
Tablica ku czci Zygmunta Ziemińskiego (autorstwa Roberta
Sobocińskiego) w Auli jego imienia w Collegium Iuridicum Novum
(fot. Anna Wojtera)

Dzieło

*K*iedy z perspektywy dziesięcioleci spogląda się na naukowy trud Zygmunta Ziemińskiego, jasno widać, że realizował dzieło spójne, w którym nie było miejsca na przypadkowość. Uporządkował problematykę nauk prawnych i unowocześnił aparaturę pojęciową prawoznawstwa. Na tak przygotowanej podstawie przystąpił do budowania teorii zjawisk prawnych, koncentrując się na relacji prawa i języka. Wreszcie zaproponował swoją, ufundowaną na rzetelnym rozpoznaniu rzeczywistości, wizję prawa i normatywną koncepcję źródeł prawa.

Zygmunt Ziemiński nie angażował się w ważne spory filozoficzne i unikał wyraźnego formułowania założeń filozoficznych, na jakich opierał swoje badania. Powiedzieć można bez obawy popełnienia błędu, że źródłem ogólnofilozoficznych inspiracji była dla niego szkoła lwowsko-warszawska, a zwłaszcza koncepcje Kazimierza Ajdukiewicza. Sympatyzując z orientacją neopozytywistyczną, był daleki od filozofii spekulatywnej i idealistycznej. Obce były mu też idee postmodernizmu.

Aksjologiczne problemy prawoznawstwa uważał za zawile powiązane z najbardziej kontrowersyjnymi problemami ontologii i metafizyki. Mimo wspomnianej powściągliwości z lektury prac Profesora można odtworzyć elementy jego filozoficznego stanowiska. W szczególności więc przyjmował istnienie obiektywnej rzeczywistości rządzącej się określonymi prawidłowościami i tę uważał za przedmiot poznania. Proces poznania, jak utrzymywał, wyznaczony jest przez zobiektywizowane reguły poznania, w tym reguły metodologiczne. Możliwa jest więc,

Opus magnum Profesora

jego zdaniem, metoda badawcza, która pozwala w sposób co najmniej zobiektywizowany stawiać i rozwiązywać problemy naukowe. Dostrzegał zarazem, że ich postawienie i rozwiązanie jest zależne od przyjmowanych uprzednio preteorii.

Za zadanie nauki uważał zbudowanie systemowej wizji rzeczywistości, a tkwiąc głęboko w filozofii analitycznej, stał na stanowisku, że aby je zrealizować, trzeba „oczyścić pole” – przygotować spójną siatkę terminologiczną. Przy czym język był dla niego nie tylko środkiem opisywania rzeczywistości, lecz sam – jako swego rodzaju rzeczywistość – był przedmiotem poznania.

W sporze pomiędzy uznającym poznawalność wartości kognitywizmem z nonkognitywizmem starał się zajmować stanowisko ostrożne. W szczególności uważał, że żadna z odpowiedzi dawanych przez kognitywistów na pytanie o sposób poznania obiektywnie istniejącego dobra (wartości) nie jest zadowalająca; każdą z nich uważał za obciążoną wadami. Stał na stanowisku, że spory metaetyczne dotyczące bytu i poznawalności wartości można przeciąć, odwołując się do Absolutu – Boga z założenia dobrego i sprawiedliwego, co daje pewność sądów moralnych. Zauważał jednak, że: „Aby uzyskać to rozwiązanie, trzeba w Boga uwierzyć”, a „uznanie autorytetu Boga nie rozstrzyga jeszcze o poznaniu absolutnych wartości”. I dodawał: „Z pokorą uznać należy zawodność rozumu ludzkiego również i w tej dziedzinie”⁶³.

Są jednak wypowiedzi Zygmunta Ziemińskiego świadczące o tym, że narzędziem poznania wartości pozostaje tu intuicja. To ostatnio zasygnalizowane stanowisko było, jak wolno sądzić, bliskie Ziemińskiemu – człowiekowi głębokiej wiary. Starał się jednak oddzielać je od stanowiska uczonego. Jako uczony

⁶³ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, s. 24.

skłonny był bowiem uważać, że dobro, w szczególności dobro moralne, nie jest jakąś właściwością istniejącą obiektywnie, lecz jest przypisywane czemuś przez oceniający podmiot i wobec tego jest niepoznawalne. W wielu wypowiedziach opowiadał się po stronie nonkognitywizmu, choć nie był skłonny zaakceptować go w skrajnej postaci (cokolwiek by ta skrajna postać miała znaczyć) i nie był skłonny zaakceptować największej słabości nonkognitywizmu, jaką jest etyczny relatywizm.

Neutralny w sprawach ocen i wartości Ziemiński-badacz zapytany o jego osobisty pogląd w sprawach metaetyki deklarował:

sądzę, iż w działaniu powinienem kierować się intuicją moralną, głosem sumienia, ze świadomością tego, że jest on związany z moim światopoglądem oraz kulturą, w której zostałem wychowany, czy też może tylko okrzesany. Szanując osobowość innych nie mogę im narzucać, póki pozostają w kręgu wartości wspólnych dla „wszystkich ludzi dobrej woli”, mojego widzenia świata i nie dostrzegać, że wyrosli w kręgu innej kultury społecznej⁶⁴.

Zakładał więc Profesor, idąc za społeczną nauką Kościoła, wartości, dyrektywy moralne czy „abecadło moralne” wspólne dla „ludzi dobrej woli”, nie przesądzając jednak, jaki mają charakter. I tym dawał wyraz w swoich pracach, nie utrzymując wszakże, że posiadał naukową metodę pozwalającą poznać ich naturę.

Jako badacz stał Ziemiński konsekwentnie na stanowisku, że choć niemożliwe jest naukowe poznanie wartości, to możliwy jest racjonalny dyskurs o wartościach i racjonalne uzasadnianie aksjologicznych wyborów. I temu poświęcał w swej pracy badawczej wiele uwagi.

⁶⁴ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii dla prawników*, s. 67.

Zygmunt Ziemiński przy całym swoim krytycyzmie wobec zapóźnionego metodologicznie, jak mawiał, prawoznawstwa był zarazem zafascynowany różnorodnością zagadnień, jakimi zajmują się nauki prawne, oraz poznawczymi i pozapoznawczymi ich zadaniami. Przedmiotem ich badań, jak twierdził:

jest, z jednej strony kształtowanie się w określonych warunkach społecznych określonych systemów norm prawnych, z drugiej strony – oddziaływanie tego rodzaju systemów norm na zachowania członków społeczeństwa i na zmiany świata związane z takimi zachowaniami⁶⁵.

Pominięcie w badaniach tego drugiego aspektu byłoby zaledwie:

zaspokajaniem intelektualnej przyjemności konstruowania określonego systemu twierdzeń o pewnych wytworach myślowych⁶⁶.

Opisując swoją wizję nauk prawnych, porzucił tradycyjny ich podział na nauki historyczne, teorię prawa i nauki o poszczególnych gałęziach prawa obowiązującego, przydatny jedynie do celów dydaktycznych. W to miejsce **wyróżnił typy problemów podejmowanych w prawoznawstwie**: problematykę teoretyczną, dogmatyczną, socjotechniczną oraz nadbudowaną nad nimi problematykę metodologiczną. Ta ostatnia zajmować się miała opisem metod badawczych stosowanych w naukach prawnych (wersja opisowa) lub formułowaniem wskazań, jakie metody miałyby być w nich stosowane (wersja normatywna). Metody badawcze zostały przy tym odniesione

⁶⁵ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, s. 74.

⁶⁶ Tamże, s. 78.

do typu badanych problemów, a nie tradycyjnie wyróżnianych rodzajów nauk prawnych.

Za swoistą dla nauk prawnych uznawał Zygmunt Ziemiński problematykę dogmatyczną. Sprowadzał ją do odpowiedzi na dwa pytania: jakie normy należą do określonego systemu prawa ze względu na przyjmowaną w danym systemie oficjalną koncepcję źródeł prawa oraz jakie są – ze względu na te normy – kwalifikacje ludzkich czynów i jakie normy te stwarzają podmiotom prawa sytuacje prawne? Rozwiązywanie tych dwóch typowych dla dogmatyki problemów nie jest, zdaniem Profesora, dokonywane neutralnie, lecz mniej czy bardziej świadomie jest nakierowane na rozstrzyganie określonych problemów społecznych. Chodzi bowiem o odtwarzanie norm, które byłyby odpowiednimi środkami do osiągnięcia pewnych celów.

Tak zwana dogmatyka prawa wykonuje zatem złożone operacje intelektualne mające dużą doniosłość społeczną, samo zaś określenie „dogmatyka” bierze się stąd, że nie kwestionuje się w niej oficjalnej koncepcji źródeł prawa. Szczegółowe nauki prawne, tradycyjnie rozwiązujące przede wszystkim zarysowane powyżej problemy, traktuje Zygmunt Ziemiński jako źródło istotnej wiedzy prawniczej i szuka w nich inspiracji do rozpoznawania problemów prawnych.

Socjotechniczna problematyka nauk prawnych sprowadza się, w ujęciu Zygmunta Ziemińskiego, do ustalania, jak za pomocą tworzenia norm o odpowiedniej treści i ich stosowania osiągać określone stany w życiu społecznym. Podkreślał przy tym, że problematyka ta może być uprawiana neutralnie, jednak zazwyczaj, uprawiając ją, przyjmuje się określone założenia ocenne dotyczące celów, jakie zamierza się przez prawo osiągnąć, oraz kosztów i skutków ubocznych ich osiągnięcia.

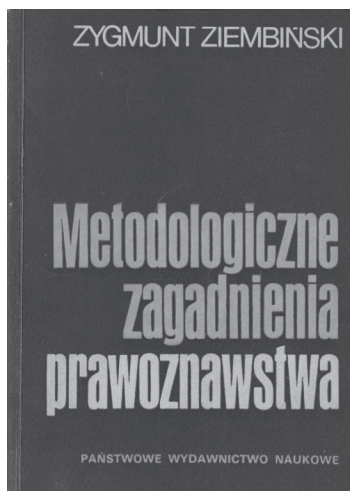
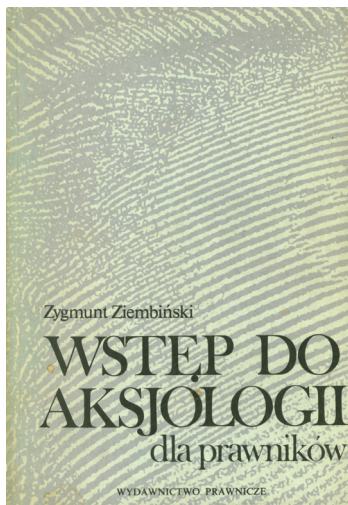
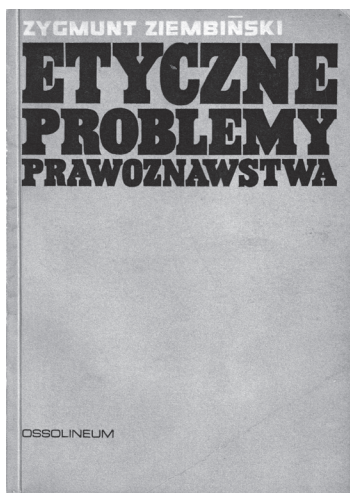
Wreszcie teoretyczna problematyka prawoznawstwa, na której ogniskowały się zainteresowania Profesora, obejmuje przede wszystkim problemy dotyczące zjawisk prawnych. Przez zjawisko prawne rozumiał zjawisko wytwarzania się w określonym układzie społecznym wytworu kulturowego, który przejawia się jako zespół wypowiedzi dyrektywalnych interpretowanych jako normy postępowania. Ów twór kulturowy jest czynnikiem wielostronnie oddziałującym na życie społeczne i jako taki (a nie tylko jako zespół norm) budzi nasze zainteresowanie. Mimo że jest wytworem nader złożonym, ma charakter ontologicznie jednorodny. Takie stanowisko jest zarazem odpowiedzią Ziemińskiego na wysunięty w polskim prawoznawstwie przez Kazimierza Opałka i Jerzego Wróblewskiego i będący dla niego sugestią postulat „wielopłaszczyznowego” badania prawa⁶⁷.

Wyróżnione rodzaje problematyki nauk prawnych są, zdaniem Ziemińskiego, ze sobą powiązane. Wiedza o społecznym działaniu prawa daje podstawy do rozwiązywania zadań socjotechnicznych, ustalenia szczegółowych nauk o prawie dostarczają istotnego materiału do badań teoretycznoprawnych, a ogólna refleksja o prawie pozwala naukom szczegółowym rozpoznawać ich problemy i formułować dojrzałe metodologicznie rozwiązania.

Nakreślona przez Zygmunta Ziemińskiego wizja nauk prawnych uwzględnia więc, jak zaznaczono, bogactwo ich problematyki i przekonuje o potrzebie różnorodności i równoprawności stosowanych w nich metod badawczych.

Zygmunt Ziemiński konsekwentnie odróżniał teorię prawa jako dyscyplinę naukową od teorii jako systemu twierdzeń

⁶⁷ K. Opałek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, s. 326–335.

Monografie poświęcone metodologicznym i etycznym problemom
prawoznawstwa

naukowych (praw ogólnych lub generalizacji historycznych), a więc teorii w ujęciu metodologicznym. Zadaniem tej pierwszej jest zbudowanie systemowej wizji zjawisk prawnych (teorii zjawisk prawnych) dającej wszechstronny opis i wyjaśnienie tych zjawisk w dwóch odmiennych ich aspektach: formalnym i realnym (psychologicznym i socjologicznym). W aspekcie formalnym bada się właściwości języka, w którym formułowane są przepisy lub normy prawne, oraz formalną strukturę i cechy systemu prawa. Przedmiotem badania w aspekcie realnym jest kształtowanie się systemu norm prawnych oraz to, jak on oddziałuje „na jednostki tworzące społeczeństwo oraz strukturę społeczeństwa i strukturę świata, w którym to społeczeństwo żyje”⁶⁸. Teoria ta, zgodnie z jego zapatrywaniami, ma charakter empiryczny, w której jako zdania bazowe dopuszcza się zdania spostrzeżeniowe. Podejmując się ambitnego zadania tworzenia tak rozumianej teorii, swój trud badawczy poświęcił Zygmunt Ziemiński formalnemu, zwłaszcza językowemu, aspektowi zjawisk prawnych. Niezmiennie jednak podkreślał, że rozważań nad prawem w jednym z jego aspektów nie można – „pod groźbą popadnięcia w jałowość”⁶⁹ – odrywać od rozważań nad innymi. Dlatego w swej pracy naukowej nie porzucił socjologicznej i aksjologicznej refleksji o prawie, a w badaniach nad językiem nacisk kładł na to, jak pewne grupy społeczne językiem się posługują.

Idąc śladami swego mistrza, poddał skrupulatnej analizie zastaną siatkę terminologiczną nauk prawnych i dokonał dzieła jej naprawy. Wykorzystując metodę umiarkowanego rekonstrukcjonizmu, **unowocześnił język mówienia o prawie**, nie tracąc wiązanych z zastanymi wyrażeniami tego języka

⁶⁸ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, s. 76.

⁶⁹ Tamże, s. 53.

utrwalonych intuicji znaczeniowych. W drodze definicji regulujących zaproponował subtelne znaczenia wielu prawnych i prawniczych terminów: normy postępowania, uprawnienia, roszczenia, kompetencji, stosowania prawa, przestrzegania prawa, realizowania prawa i wielu innych. Dostarczył sprawnego narzędzia językowego pozwalającego prawnikom precyzyjnie i prosto formułować myśli i nie wikłać się w bezpłodne spory werbalne. Zaproponował też oryginalny styl analizowania stwarzanych przez normy sytuacji prawnych, polegający na ustalaniu ich prostszych elementów i znajdowaniu związków funkcjonalnych, które łączą je w większe całości.

Metoda ta pozwala osiągać dwa cele: w przypadku złożonych sytuacji prawnych identyfikować miejsce, w którym tkwi źródło sporu, co otwiera drogę do jego rozstrzygnięcia, oraz rozpoznawać rodzaje powiązań funkcjonalnych, od których zależy charakter złożonych sytuacji prawnych, takich jak kompetencja podmiotu powiązana z obowiązkiem czynienie z niej użytku i wiele innych.

Dziełem Profesora w zakresie porządkowania aparatury pojęciowej jest też skonstruowanie operatywnych narzędzi językowych do dyskusji o wartościach w prawie, zwłaszcza wyróżnienie i scharakteryzowanie różnych rodzajów ocen oraz staranna analiza stosunku twierdzeń, ocen i norm.

Dla teoretycznoprawnych ustaleń Zygmunta Ziemińskiego fundamentalne znaczenia ma poczynione przez niego pojęciowe **rozdzielenie przepisu prawnego i normy prawnej**. Po pewnych wahaniach Ziemiński przyjął ostatecznie, że przepis prawny to zdanie w sensie gramatycznym, będące elementem tekstu prawnego, a więc wyrażenie faktycznie sformułowane przez prawodawcę. Norma natomiast to nieposiadające wartości logicznej wyrażenie konstruowalne w danym języku (tylko pomyślane lub dające się w danym języku sformułować), które

spełnia określone warunki formalne, mianowicie w sposób praktycznie jednoznaczny określone podmiotowi jako jej adresatowi w określonych okolicznościach nakazuje (zakazuje) określone zachowanie. Norma zawiera przeto wszystkie konieczne pojęciowo jej elementy. Opowiedział się więc Ziemiński za lingwistyczną koncepcją normy prawnej jako wyrażenia, które ma spełniać funkcję sugestywną co do zachowań wskazanych w niej podmiotów i które jest wyróżniane ze względu na jego elementy treściowe, a nie jego budowę. Przy takim ujęciu nie istnieją normy zezwalające czy uprawniające. Uprawnienie, wolność prawnie chroniona, kompetencja są pochodną czyjegoś obowiązku. Wszystkie modalności normatywne zostają bowiem ostatecznie sprowadzone do dwu podstawowych: nakazu i zakazu.

To właśnie odróżnienie przepisu prawnego od normy prawnej, które – jak stwierdził Leszek Nowak – otworzyło nowy paradygmat w teorii prawa, pozwoliło Zygmuntowi Ziemińskiemu sformułować swoją wizję prawa, koncepcję wykładni prawa, rozwiniętą koncepcję źródeł prawa⁷⁰. Prawo jest w ujęciu Profesora systemem, zbiorem elementów, który charakteryzuje się określoną strukturą, jest spójny, uporządkowany i kompletny. Ów system ma przy tym zdolność oddziaływania na postępowanie ludzi i kształtowania struktur społecznych. Nie istnieje jednak – i to bardzo doniosłe twierdzenie Ziemińskiego – ontologiczna konieczność, by prawo było takie, a nie inne, w szczególności, by odpowiadało określonym wartościom. Elementami systemu są wyłącznie normy prawne, zwłaszcza te odtwarzane z przepisów prawnych; system składa się więc

⁷⁰ L. Nowak, *Zygmunta Ziemińskiego koncepcja interpretacyjna*, s. 424.

z elementów jednorodnych. Nie są natomiast prawem akty normatywne ani poszczególne przepisy.

W typologii norm prawnych przeprowadzonej przez Zygmunta Ziemińskiego uwagę zwracają najpierw normy nakazujące takie zachowania, „których spełnienie jest zasadniczym celem”⁷¹ ich ustanowienia. Obok nich wyróżnia normy nakazujące „wyznaczonym organom państwa realizowanie określonych działań sankcjonujących w stosunku do adresatów norm pierwszego rodzaju w przypadku, gdy adresat takiej normy zachował się w sposób niezgodny z nią”⁷². Normy pierwszego rodzaju mogą mieć charakter *leges imperfectae*. Mogą też być powiązane z normami drugiego rodzaju, tworząc parę norm: **normę sankcjonowaną i sankcjonującą**. W ten sposób zrywa Zygmunt Ziemiński z przestarzałą, niespełniającą warunku jednoznaczności trójczłonową koncepcją normy zbudowanej z hipotezy, dyspozycji i sankcji, zwracając przy tym uwagę, że związek między normą sankcjonowaną i sankcjonującą ma charakter funkcjonalny, a nie pojęciowy. Obok *leges imperfectae* oraz norm sprzężonych wyróżnia Ziemiński normy wyznaczające zobowiązania/uprawnienia, których charakterystyczną cechą jest to, że wyznaczają swoim adresatom obowiązek określonego zachowania na rzecz jakichś określonych podmiotów (obowiązek świadczenia pozytywnego albo negatywnego).

Najbardziej oryginalna jest **koncepcja normy kompetencyjnej** Zygmunta Ziemińskiego. Nawiązał w niej do doniosłych spostrzeżeń Czesława Znamierowskiego, Herberta Harta i Alfa Rossa, że w ramach systemu prawa oprócz norm wyznaczających proste nakazy (zakazy) występują nadto normy lub reguły dotyczące czynności konwencjonalnych, polegają-

⁷¹ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, s. 159.

⁷² Tamże.

cych zwłaszcza na tworzeniu lub zmianie tych pierwszych czy na egzekwowaniu wyznaczonych przez nie nakazów (zakazów). Normy te Georg H. von Wright nazwał normami kompetencyjnymi. Osiągnięcie Zygmunta Ziemińskiego polegało na tym, że – inaczej niż przywołani autorzy – sprowadził normy kompetencyjne do norm nakazujących i scharakteryzował je jako normy, które swoim adresatom nakazują zareagować w odpowiedni sposób na czynność konwencjonalną doniosłą prawnie dokonaną przez podmiot uzyskujący kompetencję do jej wykonania. Kompetencja prawna jest zatem sytuacją prawną wyznaczoną jakimś podmiotowi przez normę kompetencyjną. Normy kompetencyjne są, w ujęciu Ziemińskiego, normami o szczególnie złożonej strukturze. Elementem zakresu ich zastosowania jest bowiem dokonanie przez podmiot uzyskujący kompetencję odpowiedniej czynności konwencjonalnej, tj. takiej czynności psychofizycznej lub czynności konwencjonalnej niższego stopnia, której mocą określonych reguł przypisuje się nowy sens społeczny. Wyróżnił ponadto dwa rodzaje norm kompetencyjnych: normy udzielające kompetencji do dokonywania czynności prawodawczych oraz normy udzielające kompetencji do zaktualizowania obowiązku prawnego wyznaczonego przez obowiązującą już inną normę. Pojęcie normy kompetencyjnej odniósł nie tylko do podmiotów o charakterze publicznym (zwłaszcza organów państwa), ale też do podmiotów prywatnych.

Owemu ujmowaniu systemu prawa jako zbioru jednorodnych elementów nie przeczy wyróżnianie w nim zasad prawa. Odróżniając od siebie różne pojęcia zasad i akceptując w szczególności rozróżnienie zasad w sensie opisowym oraz dyrektywalnym, Zygmunt Ziemiński zalicza do systemu prawa jedynie zasady-normy, wyróżniane ze względu na ich doniosłość dla systemu.

Normy aksjologiczne i tetyczne Czesława Znamierowskiego zinterpretował i zmodyfikował Zygmunt Ziemiński, zastępując je dwoma sposobami argumentowania na rzecz przyjęcia danej normy za obowiązującą. Zatem norma obowiązująca z uzasadnienia aksjologicznego to norma, której obowiązywanie uzasadniamy, odwołując się do tego, że postępowanie przez nią nakazane jest, w świetle czyichś ocen, w danej sytuacji dobre, aprobowane. Natomiast norma obowiązująca z uzasadnienia tetycznego to norma, której obowiązywanie uzasadniamy, odwołując się do tego, że została ustanowiona przez podmiot mający władzę nad adresatami tej normy. Uzasadnienia te mogą się w konkretnych przypadkach wspierać, ale możliwe jest, że uzasadnienie tetyczne nie wiąże się z uzasadnieniem aksjologicznym.

Obowiązywanie normy jest, w ujęciu Ziemińskiego, pewnym stanem polegającym na trwaniu elementów kontekstu sytuacyjnego jej sformułowania, takich jak gotowość posłuchu ze strony adresatów czy uznanie, że powinność zachowania, które wyznacza, jest należycie uzasadniona. Wskazanie prostego kryterium orzekania o tym, czy dana norma obowiązuje, możliwe jest jednak, w jego przekonaniu, tylko w ujęciu modelowym. Wyróżnia trzy takie kryteria: behawiorystyczne (odwołujące się do efektywności normy), tetyczne oraz aksjologiczne. Przechodząc do odpowiedzi na podstawowe dla pojmowania prawa pytanie o obowiązywanie norm prawnych, Ziemiński zaznacza, że:

Gdy charakteryzuje się jakoś normę postępowania jako obowiązującą normę prawną, ma się na myśli jej swoiste uzasadnienie tetyczne w postaci aktu ustanowienia czy uznania tej normy przez organy państwa działające w określonych formach instytucjonalnych⁷³.

⁷³ Tamże, s. 234.

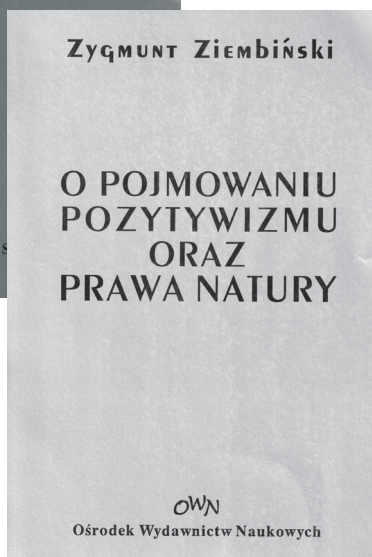
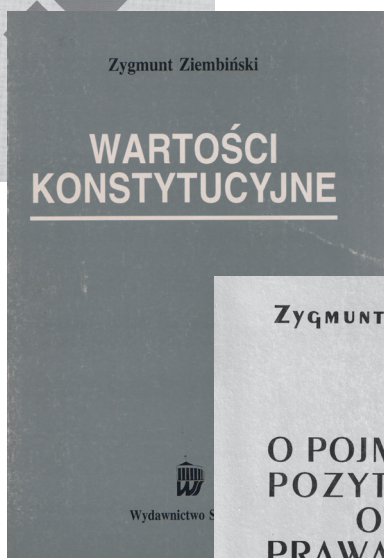
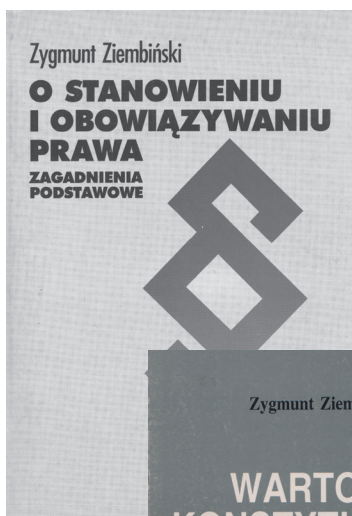
Zaznacza wszakże, że sprawa nie przedstawia się tak prosto, i dodaje:

Gdy mówi się o obowiązywaniu norm prawnych, sprowadza się to zazwyczaj do stwierdzenia w sposób wyraźny czy domyślny bardzo złożonej współzależności ich uzasadnienia tetycznego, uzasadnienia aksjologicznego oraz ich efektywności⁷⁴.

Dostrzega przy tym, że uznawane bywają za prawnie obowiązujące normy niemające swego uzasadnienia tetycznego, odwołującego się do ich ustanowienia czy uznania w pewnych formach instytucjonalnych, ale wysoce efektywne, a więc obowiązujące w sensie behawiorystycznym. Natomiast aksjologiczne uzasadnienie normy uważa współcześnie za jedynie pomocniczą, a nie za wyłączną – choćby wyjątkowo – podstawę uznania takiej normy za obowiązującą prawnie. Zwraca uwagę również na sytuacje graniczne i ich wpływ na argumentowanie na rzecz obowiązywania normy, mianowicie na sytuacje, gdy norma mająca uzasadnienie tetyczne niespornie traci uzasadnienie aksjologiczne lub staje się w wysokim stopniu nieefektywna i z tych powodów przestaje być uznawana za obowiązującą.

Prawo jako system składa się z norm prawnych powiązanych dwójakiego rodzaju więziami: treściową (statyczną) oraz legitymacji kompetencyjnej (dynamiczną). Zygmunt Ziemiński zaprzecza więc nie tylko kelsenowskiej tezie o wyłączności więzi dynamicznej między normami prawnymi, lecz twierdzi nadto, że między treściową a kompetencyjną więzią w systemie norm istnieje współzależność. Utrzymuje, że system oparty wyłącznie na więzi kompetencyjnej byłby nieprzydatny do kierowania społeczeństwem, bo nie byłby uzupełniany normami stanowiącymi ich konsekwencje logiczne i instrumen-

⁷⁴ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 138.

Prace ostatnie

talne. Natomiast system oparty wyłącznie na powiązaniach treściowych byłby nieoperatywny, ponieważ dawałby jedynie wskazania wyznaczające ogólny zaledwie kierunek postępowania w jakichś dziedzinach. Ze względu na łączącą normy więź kompetencyjną system prawa rozwija się przez kolejne akty stanowienia kolejnych norm przez podmiot upoważniony do tego odpowiednią normą kompetencyjną. Powstaje zatem pytanie o uzasadnienie pochodzenia i mocy obowiązującej pierwszej normy udzielającej upoważnienia do stanowienia innych norm. Odpowiadając na nie, Zygmunt Ziemiński utrzymuje, że norma taka jest przejawem suwerennej władzy politycznej, władzy opartej na faktycznej gotowości posłuchu członków społeczeństwa wobec owej normy (czy wspólnie zespołu norm tworzących konstytucję). Przy czym gotowość ta może się opierać na motywacji aksjologicznej lub obawie przed realną siłą fizyczną sprawujących władzę. Zatem norma, od której rozpoczyna się łańcuch norm powiązanych więzią kompetencyjną, obowiązuje prawnie w innym sensie niż pozostałe normy systemu, choć można sądzić, że według Profesora jest to rodzaj obowiązywania tetycznego, tyle że nie odwołującego się do odpowiedniej podstawy kompetencyjnej.

Do systemu prawa, jak utrzymuje, należą nie tylko normy wyraźnie ustanowione w tekstach prawnych czy uznane na podstawie źródeł niepisanych, lecz także normy będące tych ostatnich konsekwencjami (normy konsekwencje), tj. normy z tych pierwszych wyinferowane. Takie stanowisko domagało się odpowiedzi o **sposób wnioskowania z norm o normach**, a zwłaszcza wynikania norm z norm. I w tym względzie Profesor zaproponował swoje oryginalne rozwiązanie. Przyjął mianowicie że norma N_2 wynika z normy N_1 , jeżeli zrealizowanie wskazań normy N_1 jest warunkiem wystarczającym zrealizowania normy N_2 , a zrealizowanie normy N_2 jest wa-

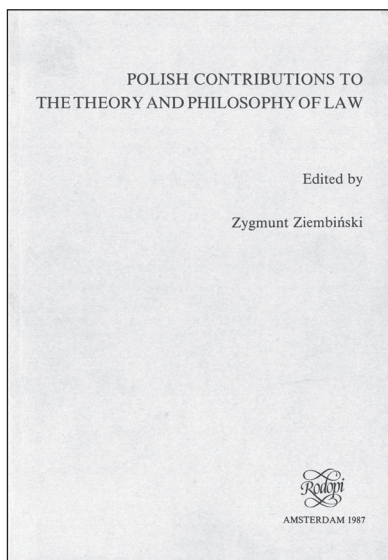
runkiem koniecznym zrealizowania normy N_1 , ze względu na związek logiczny między obu normami (logiczne wynikanie normy z normy) lub ze względu na związek przyczynowy między zrealizowaniem normy N_1 i N_2 (instrumentalne wynikanie normy z normy). Odpowiednio wyróżnił dwa rodzaje reguł inferencyjnych opartych na wynikaniu norm (reguły oparte na logicznym wynikaniu normy z normy oraz oparte na wynikaniu instrumentalnym). Oprócz nich wyróżnił jeszcze reguły oparte na spójności uzasadnień aksjologicznych norm.

Złożony z norm prawnych system prawa może być i w praktyce bywa, w opinii Zygmunta Ziemińskiego, uzupełniany i modyfikowany przez normy pozaprawne mające autonomiczne uzasadnienie ich obowiązywania, w szczególności przez normy moralne. Mogą one zostać włączone do systemu prawa przez ustanowienie w tym systemie norm równobrzmiących z normami o innych dotychczas uzasadnieniach czy przez zaliczenie jako „niepisane źródła prawa”. Mogą też modyfikować treść norm prawnych w ten sposób, że nawiązuje się do nich lub do ocen moralnych w przepisach prawnych. Przejawia się to m.in. w formie klauzul generalnych. Porządkując aparaturę terminologiczną prawoznawstwa, Ziemiński wyróżnił dwa rodzaje klauzul. Jedne z nich odsyłają przy określaniu sytuacji prawnych do oceny moralnej jakiegoś konkretnego postępowania w danej sytuacji, drugie natomiast odsyłają do pewnych ogólnych ocen i norm moralnych dotyczących postępowania danego rodzaju np. (zasad współżycia czy dobrych obyczajów).

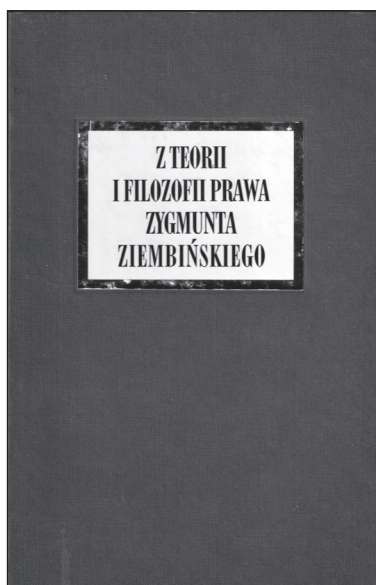
Centralną i nader sporną problematyką prawoznawstwa i praktyki prawniczej jest problematyka wykładni prawa. Zygmunt Ziemiński odrzucił rozpowszechnione jej koncepcje sprowadzające wykładnię do ustalenia znaczenia normy, do poszukiwania intencji prawodawcy, osiągnięcia porozumienia między prawodawcą a podmiotem mającym stosować lub reali-

zować normy będące prawodawcy wytworem czy do argumentowania na rzecz określonego rozumienia normy. Opierając się na swoim odróżnieniu przepisu prawnego od normy prawnej, zaproponował nader klarowną koncepcję wykładni prawa. Jej przedmiotem jest, w jego ujęciu, przepis prawny (a zazwyczaj zbiór takich przepisów), rezultatem zaś praktycznie jednoznaczna norma postępowania. Sama **wykładnia** natomiast **jest operacją odtworzenia norm z przepisów prawnych**, dokonywaną za pomocą przyjętych w danej kulturze reguł wykładni. Operacja ta nie ma charakteru wyłącznie poznawczego; mogą w niej wystąpić także elementy twórcze. Twierdził przy tym, że – choćby ze względu na właściwości języka etnicznego, w którym formułowane są teksty prawne – wykładni wymagają wszelkie przepisy prawa. Nie podzielał więc poglądu, że niektóre z nich są zrozumiałe same przez się. Stojąc na stanowisku, że przez tekst prawny prawodawca zamierza przekazać zainteresowanym komunikat o ustanowieniu norm, uważał, że tekst jest podstawowym, ale nie jedynym wyznacznikiem treści norm. Stąd przywiązywał dużą wagę do jego wykładni dokonywanej według reguł językowych, upatrując w tym istotny czynnik sprzyjający pewności prawa.

Jedną z najbardziej oryginalnych koncepcji Zygmunta Ziemińskiego jest **normatywna koncepcja źródeł prawa**, którą – za Alfem Rossem – odróżnia od teorii źródeł prawa. Normatywna koncepcja źródeł prawa jakiegoś systemu powinna, zdaniem jej autora, dostarczać kryteriów pozwalających rozstrzygać, czy jakaś norma postępowania jest, czy nie jest normą danego systemu prawnego. W pełnym rozwinięciu składa się z zespołu reguł walidacyjnych oraz zespołu reguł egzegezy faktów prawotwórczych. Reguły walidacyjne to reguły dotyczące uznawania jakichś faktów społecznych (stanowienia norm, precedensów, kształtowania się norm zwyczajowych)

Anglojęzyczny wybór prac
przedstawicieli poznańskiej
szkoły teorii prawa (1987)

Edycja wyboru prac Zygmunta
Ziemińskiego (2007)

za fakty prawotwórcze w odniesieniu do określonego systemu. Reguły egzegezy natomiast to reguły dotyczące wiązania z określonymi faktami prawotwórczymi określonych norm postępowania. Zaliczał do nich reguły interpretacyjne dotyczące odtwarzania norm z przepisów prawnych, reguły inferencyjne, dotyczące wnioskowania o obowiązywaniu w systemie jakichś norm ze względu na obowiązywanie w nim innych norm, oraz reguły kolizyjne, które określają sposoby eliminowania niezgodności między normami.

Reguły walidacyjne nie tylko dotyczą tego, jakie podmioty mają kompetencje do tworzenia „pisanych źródeł prawa” oraz czy dopuszcza się w systemie „niepisane źródła prawa” (precedensy i kształtowanie się norm zwyczajowych), ale dotyczą też politycznych i ideologicznych podstaw danego systemu. Ów kontekst społeczny i polityczny ma, zdaniem Ziemińskiego, istotny wpływ na to, jakie fakty społeczne uznaje się w danym systemie za prawotwórcze oraz jak przebiega proces ich egzegezy. Dobór wszystkich reguł składających się na koncepcję źródeł prawa nie jest przy tym przypadkowy; ma służyć temu, by wyznaczony przez nie zbiór norm był uporządkowany.

Tak rozumiane reguły walidacyjne oraz reguły egzegezy określa Zygmunt Ziemiński mianem reguł konstrukcji systemu prawnego i uważa, że przybierają one charakter swoistych metanorm, bo norm dotyczących innych norm. Są przy tym uznawane za wiążące bądź ze względu na to, że wyrażają je przepisy prawa, bądź dlatego, że opierają się na doktrynie prawniczej i przyjętym w niej przekonaniu o ich mocy wiążącej. Treść normatywnej koncepcji źródeł prawa jest więc w złożony sposób współwyznaczana przez teksty prawne (współcześnie przez konstytucję) oraz przez doktrynę prawniczą. Wpływ na tę ostatnią mają koncepcje polityczne przypisujące suwerenność określonym podmiotom, tradycja, nagromadzone prawnicze

doświadczenie. Reguły, które wchodzą w skład rozwiniętej koncepcji źródeł prawa, nie mają więc (może tylko co do zasady) charakteru norm systemu prawa. Charakterystyczne jest jednak, że to one właśnie wyznaczają treść i strukturę tego systemu. W ten sposób zaprzecza Zygmunt Ziembiński sympletycznemu pogładowi, zgodnie z którym system prawa jest wyłącznie rezultatem woli prawodawcy. Treść tego systemu współwyznaczają bowiem nauka prawa i praktyka prawnicza. Teza ta wyraża stanowisko Profesora w toczącym się od lat sporze o prawotwórczy charakter nauki prawa i praktyki prawniczej.

Z trzech procesów, które są przedmiotem zainteresowania badaczy prawa: procesu tworzenia prawa, jego egzekucji oraz stosowania, najmniej uwagi poświęcił Profesor problemom prawotwórstwa. W wypowiedziach dla prawodawcy dotyczących tego, jakiej treści normy stanowić, a stanowienia jakich zaniechać, od czego zależy ich efektywność i społeczna akceptowalność, jak unikać niezgodności między normami i wiele innych znaleźć można w bardzo wielu jego pracach. Zebrane i usystematyzowane złożyć by się mogły na mądry, wyrastający ze społecznej wyobraźni zarys polityki prawa. Dopóki to zadanie nie zostanie wykonane, czytelnik dzieł Zygmunta Ziembińskiego sam musi podjąć trud wyszukiwania owych wskazań.

Natomiast z dorobku Ziembińskiego czerpać mogą i to czynią inne niż teoria nauki prawne. Ziembiński-teoretyk stał bowiem na stanowisku, że ustalenia teoretycznoprawne powinny wspierać szczegółowe nauki o prawie obowiązującym w rozwiązywaniu ich zawiłych i doniosłych społecznie problemów. Żył przekonanie, że teoria jako dyscyplina stosunkowo młoda, czerpiąc z ich mierzonych stuleciami ustaleń, zaciągnęła wobec nich swoisty dług, dlatego, jak wspomniano, zabiegał, by tworzone przez niego koncepcje przechodziły test przydatności dla nauk szczegółowych. Wyróżnione przez Profesora

i scharakteryzowane rodzaje norm, zwłaszcza rozróżnienie norm sankcjonowanych i sankcjonujących, pojęcie kompetencji i normy kompetencyjnej, metoda analizowania stosunku prawnego, szerokie ujęcie stosowania prawa przeniknęły do prawa cywilnego, administracyjnego i karnego, a po latach także do prawa konstytucyjnego. Przyczynił się Ziemiński w ten sposób do unowocześnienia i uproszczenia języka dyskursu o prawie, pozwolił naukom szczegółowym otrząsnąć się z wielu werbalnych sporów i poczynił duży krok w kierunku wewnętrznej integracji nauk prawnych.

Zygmunt Ziemiński, ceniący pracę w zespole i mający potrzebę – jak mawiał – „hodowania zdolnych facetów”⁷⁵, ukształtował w Poznaniu formację naukową, którą od połowy lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku zaczęto określać mianem **poznańskiej szkoły teorii prawa**. Formacja ta wypracowała i realizowała pewien wzorzec koncepcji prawa oparty na wspólnych założeniach metodologicznych oraz założeniach dotyczących pojmowania i badania prawa. Uczniowie Zygmunta Ziemińskiego, przyjmując za punkt wyjścia podstawowe ustalenia swego Mistrza, twórczo je rozwijali i w kolejnym pokoleniu nadal rozwijają, wykazując ich liczne zastosowania. W nawiązaniu do idei Zygmunta Ziemińskiego powstała unikalna normatywna koncepcja wykładni Macieja Zielińskiego. W swoisty sposób charakteryzowane złożone sytuacje prawne zastosowała z powodzeniem Sławomira Wronkowska do analizowania wysoce spornego pojęcia prawa podmiotowego. W aspekcie formalnym rozbudował Kazimierza Świrydowicz uporządkowane przez Ziemińskiego modalności normatywne. Nawiązując m.in. do koncepcji normy kompetencyjnej Profesora, Stanisław Czepita opracował wysoce oryginalną koncepcję

⁷⁵ E. Staniewicz, *Zygmunt Ziemiński*, s. 399.

czynności konwencjonalnych. Idee Ziemińskiego, łącząc je z wywodzącą się z poznańskiej szkoły metodologicznej koncepcją interpretacji humanistycznej, wykorzystuje w swoich analizach Wojciech Patryas. Istotne aspekty rozwiniętej koncepcji źródeł prawa opracowali szczegółowo przedstawiciele kolejnego już pokolenia szkoły – Jarosław Mikołajewicz, Mikołaja Hermann i Piotr Zwierzykowski. Do myśli Zygmunta Ziemińskiego nawiązała Marzena Kordela, jego ostatnia magistrantka, podsumowując dotychczasową dyskusję o zasadach prawa i wysuwając autorską ich koncepcję. Spostrzeżenia Profesora dotyczące języka prawnego i prawniczego stały się punktem wyjścia licznych opracowań Sławomiry Wronkowskiej i Macieja Zielińskiego dotyczących redagowania tekstów prawnych i relacji między regułami ich redagowania i interpretowania.

Mimo że założyciel szkoły odszedł blisko trzy dekady temu, szkoła nie straciła swego potencjału badawczego, istnieje i nadal się rozwija, pozostając jednym z najważniejszych dzieł Profesora.

Bibliografia prac Zygmunta Ziemińskiego

1948

Statystyka, opracował... wg wykładów prof. dr. [Marcina] Nadobnika, Koło Naukowe Prawników i Ekonomistów Studentów Uniwersytetu Poznańskiego, maszynopis powielany, Poznań 1948, ss. 63.

1952

Repetitorium z logiki dla studentów prawa, wg wykładów C. Znamierowskiego [oprac.] Zygmunt Ziemiński, Uniwersytet Poznański, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1952, ss. 210, err.

Rec.: Jerzy Kalinowski, „*Studia Logica*” 1956, t. 4, s. 266–272.

Ugody w sprawach karnych z oskarżenia prywatnego, „*Nowe Państwo*” 1952, nr 8–9, s. 50–54.

1953

Postępowanie dowodowe w sprawach o ustalenie ojcostwa, „*Nowe Państwo*” 1953, nr 4, s. 27–41.

Problemy logiczne w orzecznictwie sądów, „*Nowe Państwo*” 1953, nr 12, s. 35–48.

1954

Podłoże sporów sądowych o alimentację dziecka pozamajątkowego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1954, ss. 208.

Rec.: Seweryn Szer, „Państwo i Prawo” 1958, z. 8–9, s. 396–401; Stefan Grzybowski, „Państwo i Prawo” 1955, z. 1, s. 123–128; P.H., „Przegląd Zagadnień Socjalnych” 1954, nr 5, s. 64–67.

Polemika: Maria Wawiłowa, *Jeszcze o pracy Zygmunta Ziemińskiego „Podłoże sporów sądowych o alimentację dziecka pozamałżeńskiego”*, „Państwo i Prawo” 1955, z. 10, s. 633–641.

Zbiór zadań z logiki dla studentów prawa, PWN, Poznań 1954, ss. 90.

Rec.: Jerzy Kalinowski, „Studia Logica” 1956, t. 4, s. 266–272.

1955

Zadania i technika wywiadu środowiskowego w sprawach o przysposobienie, „Nowe Państwo” 1955, nr 5, s. 107–115.

1956

Podłoże społeczne przysposobienia dziecka w Polsce Ludowej, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1956, ss. 215.

Rec.: Anonimowa, „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1956, nr 8–9, s. 286.

Jak dochodzić ojcostwa i alimentów dla dziecka, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1956, ss. 90.

Logika praktyczna, UAM, Poznań 1956, ss. 214 (maszynopis powielany).

O formach współpracy uniwersyteckich wydziałów prawa z sądami powszechnymi, Zeszyty Naukowe UAM. Prawo 1956, z. 1, s. 123–130.

O zwrotach definicyjnych w ustawodawstwie PRL, Zeszyty Naukowe UAM, Sesja Wydziału Prawa 1956, s. 60–76.

Sposoby wykładni prawa w praktyce Sądu Najwyższego, „Nowe Prawo” 1956, nr 9, s. 3–19.

1957

O tak zwanej wykładni logicznej, Zeszyty Naukowe UAM, Prawo, z. 5, 1957, s. 75–90.

Próba systematyzacji zasad współżycia społecznego wg orzecznictwa SN, „Państwo i Prawo” 1957, z. 4–5, s. 802–822 [współautor Krzysztof Dembski].

1958

Logika praktyczna, wyd. 2 (Seria: Skrypty dla Szkół Wyższych – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958, ss. 258.

Materiały do nauki teorii państwa i prawa dla studentów studium dla pracujących. Niektóre wykłady, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1958, ss. 78.

Sesja Centre Européen Universitaire w Nancy w 1958 r., „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 20: 1958, z. 4, s. 350–351.

Rec.: M. Villey, *Leçons d'histoire de la philosophie du droit*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 20: 1958, z. 4, s. 258–260.

Rec.: A. Stelmachowski, *Przysposobienie w polskim prawie rodzinnym*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 20: 1958, z. 1, s. 277–281.

Rec.: H.R.G. Greaves, *The British Constitution, 4th Impression*, George Allen and Unwin Ltd, London 1956, ss. 265, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 20: 1958, z. 2, s. 268–272.

1959

Kurs teorii państwa i prawa dla studentów Studium dla pracujących, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1959, ss. VIII+306 [współautorzy: Adam Łopatka, Stanisław Wąsowicz, Dionizy Wojtkowiak].

Logika praktyczna, wyd. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1959, ss. 251, err.

Kilka tez do dyskusji o moralności i prawie, „Państwo i Prawo” 1959, z. 11, s. 787–798.

Międzynarodowe kolokwium poświęcone sprawom logiki prawniczej, Louvain 1958, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 21: 1959, z. 1, s. 374–377.

- Normy moralne a normy prawne*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1959, s. 43–45.
- Próba wprowadzenia zadań prawniczych przy egzaminach wstępnych na Wydziale Prawa*, „Życie Szkoły Wyższej” 1959, nr 10, s. 50–57.
- Wybór studiów prawniczych w świetle wypowiedzi młodzieży*, „Życie Szkoły Wyższej” 1959, nr 9, s. 111–125.
- Rec.: C. Znamierowski, *Appreciations et règles (Oceny i normy)*, „Revue Internationale de Droit Compare” 1959, nr 2, s. 494–496.
- Rec.: *Institut International de Philosophie Politique. Le Pouvoir*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 21: 1959, z. 2, s. 265–269.
- Rec.: Jean Dabin, *L'Etat ou le politique. Essay de définition*, Paris 1957, Dalloz, ss. 304, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 21: 1959, z. 3, s. 309–311.

1960

- Normy moralne a normy prawne*, druk wewnętrzny Instytutu Nauk Prawnych PAN, Warszawa 1960, ss. 141.
- Logika praktyczna*, wyd. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1960, ss. 255.
- Logic in Law School in Poland*, „Modern Uses of Logic in Law” (MULL) 1960, nr 608, s. 98–99.
- Nauczanie logiki na Wydziałach Prawa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza*, „Życie Szkoły Wyższej” 1960, nr 10, s. 92–99.
- Przepis prawny a norma prawna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 22: 1960, z. 1, s. 105–122.
- Treść i funkcja zasad współżycia społecznego (Przegląd orzecznictwa S.N., opublikowanego w okresie od 1 I 1957 do 30 VI 1960)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1960, z. 4, s. 77–89 [współautor: Adam Łopatka].
- Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1960, z. 4, s. 45–52.

Rec.: J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959, ss. 526, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 22: 1960, z. 1, s. 245–251.

Rec.: *Mała encyklopedia prawna PWN*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 22: 1960, z. 2, s. 321–323.

Rec.: A. Ross, *On Law and Justice*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 22: 1960, z. 2, s. 349–352.

1961

Droga młodzieży wiejskiej na uniwersytet, „Życie Szkoły Wyższej” 1961, nr 12, s. 77–84 [współautor: Władysław Markiewicz].

O zdaniowym charakterze norm tetycznych, „Studia Logica” 1961, t. 11, s. 37–48.

Problemy logiczne definiowania prawa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 23: 1961, z. 2, s. 73–84.

Uzasadnianie twierdzeń w postępowaniu sądowym, Sprawozdanie z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN 1961, z. 4, s. 74–75.

Rec.: *Logique et Analyse 1958–1960*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 23: 1961, z. 4, s. 282–285.

Rec.: *Le Droit Naturel, Institut International de Philosophie Politique*, Paryż 1959, Presses Universitaires de France, ss. 231, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 23: 1961, z. 4, s. 285–287.

Rec.: A. Brecht, *Political Theory*, „Państwo i Prawo” 1961, z. 1, s. 120–121.

Rec.: W. Zakrzewski, *Ustawa i delegacja ustawodawcza w Anglii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 23: 1961, z. 1, s. 344–346.

1962

Uprawnienie a obowiązek. Przyczynek do analizy stosunku prawnego, Prace Wydziału Prawa UAM, nr 4, Poznań 1962, ss. 31.

- Zarys teorii państwa i prawa*, Wydawnictwo Naukowe UAM, wyd. 2, Poznań 1962, ss. 471 [współautorzy: Adam Łopatka, Jerzy Nowaczyk, Dionizy Wojtkowiak, Stanisław Wąsowicz].
- Le caractère sémantique des normes juridiques*, „Logique et Analyse” [Louvain] 1962, nr 17–18, s. 54–65.
- Ogólne pojęcie znaku a problemy prawoznawstwa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 24: 1962, z. 3, s. 129–140.
- Przyczyny formalne pytań prawnych z art. 388 k.p.c.*, „Państwo i Prawo” 1962, z. 8–9, s. 350–360.
- Rec.: W. Lang, *Obowiązki prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 24: 1962, z. 4, s. 252–258.
- Rec.: *Travaux du Centre National de Recherches de Logique. Le fait et le Droit*, „Studia Logica” 1962, t. 13, s. 274–276.
- Rec.: S. Grzybowski, *Wypowiedź normatywna oraz jej struktura formalna*, „Państwo i Prawo” 1962, z. 4, s. 708–712.
- Rec.: J. Śmiałowski, W. Lang, A. Delorme, *Z zagadnień nauki o normie prawnej*, „Państwo i Prawo” 1962, z. 3, s. 511–513.

1963

- Normy moralne a normy prawne. Zarys problematyki*, Prace Wydziału Prawa UAM, nr 6, Poznań 1963, ss. 222.
- Rec.: Jerzy Wróblewski, „Państwo i Prawo” 1963, z. 12, s. 940–944.
- Logika praktyczna*, wyd. 3, przejrane i uzupełnione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963, ss. 299.
- Zarys teorii państwa i prawa*, Wydawnictwo Naukowe UAM, wyd. 2, Poznań 1963, ss. 471 [współautorzy: Adam Łopatka, Jerzy Nowaczyk, Dionizy Wojtkowiak, Stanisław Wąsowicz].
- Kazimierz Ajdukiewicz (1890–1963)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 25: 1963, z. 3, s. 347–348.
- La vérification des faits dans un procès judiciaire*, „Logique et Analyse” 1963, nr 21–24, s. 385–396.
- Normy tetyczne a normy aksjologiczne w koncepcji Cz. Znamierowskiego*, „Studia Filozoficzne” 1963, nr 2, s. 87–112.

- Próba empirycznego badania świadomości prawnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 25: 1963, z. 3, s. 197–221.
- Studencki samorząd na I roku studiów*, „Życie Szkoły Wyższej” 1963, nr 3, s. 42–50.
- Rec.: M. Fritzhand, *Człowiek, humanizm, moralność*, „Państwo i Prawo” 1963, z. 3, s. 533–535.
- Rec.: H. Ofstad, *Inquiry into the Freedom of Decision*, „Państwo i Prawo” 1963, z. 5–6, s. 975–977.
- Rec.: A. Podgórecki, *Socjologia prawa*, „Państwo i Prawo” 1963, z. 4, s. 706–709.

1964

- O wynikaniu norm z norm*, w: *Rozprawy logiczne. Księga pamiątkowa ku czci K. Ajdukiewicza*, PWN, Warszawa 1964, s. 241–245.
- Prawo rodzinne Polski Ludowej po dwudziestu latach*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 26: 1964, z. 4, s. 83–92.
- Próba uporządkowania podstawowego słownictwa prawniczego*, „Studia Logica” 1964, t. 15, s. 261–269.
- Refleksje nad egzaminami wstępnymi 1964 r.*, „Życie Szkoły Wyższej” 1964, nr 10, s. 38–44.
- Uwagi o wynikaniu norm prawnych*, „Studia Filozoficzne” 1964, nr 4, s. 111–122 [współautor: Zdzisław Ziembal].
- W sprawie elementarnego wykładu o wykładni*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 26: 1964, z. 3, s. 1–15.
- W sprawie koordynacji pracy wychowawczej pracowników uczelni oraz organizacji młodzieżowych na I roku Wydziału Prawa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*, w: *Sesja naukowa poświęcona dydaktyce i sprawom wychowawczym z I rokiem studiów. Referaty i dyskusja z Sesji Naukowej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza*, UAM, Poznań 1964, s. 365–382.
- Założenia logiki deontycznej a problemy prawoznawstwa (O koncepcjach G.H. von Wrighta)*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 8–9, s. 259–268.

Odpowiedź recenzentom [pracy *Normy moralne a normy prawne*], „Państwo i Prawo” 1964, z. 2, s. 294–296.

Rec.: *Archiwum Kryminologii t. II*, „Studia Socjologiczne” 1964, nr 4, s. 292–295.

Rec.: M. Ossowska, *Socjologia moralności*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 1, s. 103–105.

Rec.: A. Podgórecki, *Zjawiska prawne w opinii publicznej*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 10, s. 579–583.

1965

Logika praktyczna, wyd. 4 przejrzone, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, ss. 303, err.

Rec.: Maria Lipczyńska, „Studia Logica” 1965, t. 22, s. 176–183.

Wstęp do nauk o państwie i prawie, red. Adam Łopatka, UAM, Poznań 1965, ss. 324 [współautorzy: Adam Łopatka, Anna Michalska, Jerzy Nowaczyk, Henryk Olszewski, Janusz Romul, Maciej Zieliński].

O seminariach magisterskich, w: *Materiały z sesji naukowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu poświęconej sprawom pedagogiczno-dydaktycznym szkoły wyższej*, Poznań 1965, s. 119–123.

Rec.: G. Kalinowski, *Introduction a la Logique Juridique*, „Państwo i Prawo” 1965, z. 10, s. 582–584.

Rec.: J. Górecki, *Rozwód*, „Państwo i Prawo” 1965, z. 8–9, s. 359–362.

Rec.: C. Wellman, *The Language of Ethics*, „Studia Logica” 1965, t. 16, s. 118–119.

Rec.: S. Rozmaryn, *Ustawa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 27: 1965, z. 1, s. 285–290.

1966

Logiczne podstawy prawoznawstwa. Wybrane zagadnienia, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1966, ss. 264.

Rec.: Maria Lipczyńska, „Nowe Prawo” 1969, nr 3, s. 449–457; Henryk Stonert, „Studia Metodologiczne” 1968, nr 4, s. 114–117.

La logique et la jurisprudence de demain, „Archives de Philosophie du Droit” 1966, t. 11, s. 221–225.

Les lacunes de la loi dans le système juridique polonais contemporain et les méthodes pour les combler, „Logique et Analyse” 1966, nr 33, s. 38–51.

„Logika prawnicza”, logika dla prawników, logiczne problemy prawoznawstwa, „Studia Logica” 1966, t. 18, s. 179–194.

O niektórych przyczynach dezintegracji nauk prawnych, „Studia Metodologiczne” 1966, nr 2, s. 3–17.

Podstawy sporów o „luki w prawie”, „Państwo i Prawo” 1966, z. 2, s. 205–215.

Rec.: J. Stone, *Legal System and Lawyers' Reasonings*, „Państwo i Prawo” 1966, z. 9, s. 391–394.

Rec.: R. Dyoniziak, Młodzieżowa „podkultura”, „Życie Szkoły Wyższej” 1966, nr 3, s. 144–148.

Rec.: F. Studnicki, *Przepływ wiadomości o normach prawnych*, „Państwo i Prawo” 1966, nr 3, s. 569–571.

1967

Technika pracy umysłowej. Wskazówki dla studentów zaocznych studiów prawa i administracji, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1967, s. 51.

„*Analogia legis*” et *interprétation extensive*, „Annales de la Faculté de Droit de Toulouse” 1967, t. 15, s. 241–251.

Argumentacje moralne stosowane przez prawników, „Etyka” 1967, t. 2, s. 95–109.

Czesław Znamierowski (1888–1967), „Państwo i Prawo” 1967, z. 12, s. 1017–1021.

Kilka uwag metodologicznych o koncepcjach źródeł prawa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 29: 1967, z. 2, s. 87–97.

- L'adoption dans le droit de famille polonais contemporain*, Université Libre de Bruxelles, „Travaux et Conférences” (Faculté de Droit) 1967, s. 21–32.
- L'enseignement et les recherches scientifiques concernant la logique juridique en Pologne et en Tchécoslovaquie*, „Annales de la Faculté de Droit de Toulouse” 1967, t. 15, s. 83–97.
- O metodzie analizowania „stosunku prawnego”*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 2, s. 193–207.
- Prakseologiczne dylematy władzy. Fragmenty Filozoficzne ku czci T. Kotarbińskiego*, seria III, PWN, Warszawa 1967, s. 445–456.
- Wstępne wnioski z badań nad udziałem ławników w postępowaniu karnym*, „Nowe Prawo” 1967, nr 6, s. 758–766.
- Rec.: *Archives de Philosophie du Droit*, t. XI, *La logique du droit*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 4–5, s. 777–780.

1968

- Czesław Znamierowski (1888–1967)*, „Ruch Filozoficzny” 1968, t. 26, s. 299–302.
- Glosa do wyroku SN – Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z 28 X 1957 r., IPR 415/67, OSPiKA 1968, nr 10, s. 452–455.
- Kilka uwag o pojęciu przestrzegania i stosowania prawa*, „Państwo i Prawo” 1968, z. 1, s. 3–13.
- O trudnościach rozwoju teoretycznej problematyki prawoznawstwa*, „Państwo i Prawo” 1968, z. 8–9, s. 161–170.
- Poglądy sędziów na udział ławników w postępowaniu karnym*, „Kultura i Społeczeństwo” 1968, nr 1, s. 161–170.
- Rodzaje sporów w prawoznawstwie*, „Studia Metodologiczne” 1968, z. 4, s. 63–88 [przełożony na język angielski].

1969

- Logika praktyczna*, wyd. 5 przejrzone i uzupełnione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, ss. 308, err.

- Teoria państwa i prawa. Skrypt dla studentów IV i V roku studiów prawniczych*, cz. 2: *Zagadnienia teorii prawa*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1969, ss. 236.
- Kompetencja i norma kompetencyjna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 31: 1969, z. 4, s. 23–41.
- Koncepcja moralności jako zbioru zasad dobrego współżycia*, „Studia Filozoficzne” 1969, wydanie specjalne „Humanizm socjalistyczny”, s. 375–404 (przełożony na język rosyjski).
- Lawyers Reasoning Based on the Instrumental Nexus of Legal Norms*, „Logique et Analyse” 1969, nr 45, s. 112–120.
- Moralność jako czynnik kształtujący stosowanie prawa*, „Etyka” 1969, t. 5, s. 89–111.
- O rodzajach niezgodności norm*, „Studia Filozoficzne” 1969, nr 1, s. 85–94.
- Polski słownik prawniczy. Hasła podstawowe*, Warszawa 1969, ss. 157 [współautor: Jerzy Wróblewski].
- Problemy moralne procesów kwalifikacyjnych*, w: *Moralność i społeczeństwo. Księga jubileuszowa Marii Ossowskiej*, PWN Warszawa 1969, s. 69–75.
- Rec.: G.H. von Wright, *An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action*, „Państwo i Prawo” 1969, z. 8–9, s. 450–452.
- Rec.: A. Ross, *Directives and Norms*, „Państwo i Prawo” 1969, z. 6, s. 1106–1110.
- Rec.: *Z zagadnień teorii prawa i teorii nauki Leona Petrażyckiego*, „Państwo i Prawo” 1969, z. 7, s. 135–138.

1970

- Conditions préliminaires de l'application de la logique déontique dans les raisonnements juridiques*, „Logique et Analyse” 1970, nr 40–50, s. 107–124 (przetłumaczony na język rumuński oraz w zmienionej wersji na język polski: *O warunkach zastosowania logiki*, 1972).
- Les relations des sources écrites et non écrites du droit dans le droit polonais contemporain*, w: *Rapports polonais présentés*

- au VIII Congrès International de Droit Comparé*, Ossolineum, Warszawa 1970, s. 323–338.
- Norms of Competence as Norms of Conduct*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1970, vol. 3, s. 21–31.
- O „Zagadnieniach teorii prawa” [Kazimierza Opałka i Jerzego Wróblewskiego], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 32: 1970, z. 4, s. 49–63 [współautorzy: Leszek Nowak, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński].
- Podstawowe problemy stosunku twierdzeń, wypowiedzi oceniających i norm w prawoznawstwie*, Studia Prawnicze INP PAN 1970, z. 25, s. 3–23.
- Rola badań socjologiczno-prawnych dla teorii prawa i szczególnych nauk prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 32: 1970, z. 4, s. 121–136 (przełożony na język francuski).
- Zadania kursu logiki na wydziale prawa i możliwości ich zrealizowania*, „Studia Logica” 1970, t. 26, s. 107–113.
- Rec.: Z. Ziemba, *Logika deontyczna jako formalizacja rozumowań normatywnych*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 5, s. 789–790.
- Rec.: M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 10, s. 591–593.
- Rec.: I. Tammelo, *Outlines of Modern Legal Logic*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 3–4, s. 600–601.

1971

- Logika praktyczna*, wyd. 6 przejrzane i uzupełnione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, ss. 308.
- Koncepcje etyczne Czesława Znamierowskiego*, „Etyka” 1971, t. 9, s. 91–112.
- Koncepcje filozoficzne Czesława Znamierowskiego a prawoznawstwo*, „Ruch Filozoficzny” 28: 1970 [wyd. 1971], nr 1–2, s. 1–13. (głos w dyskusji) *Teoria prawa a szczegółowe nauki prawne*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 2, s. 259–265.

Trójgłos o prawniczym pojęciu czynu, „Studia Prawnicze” 1971, z. 29, s. 20–45 [współautorzy: Krystyna Daszkiewicz, Stanisław Sołtysiński].

Rec.: M. Fritzhand, *Główne zagadnienia i kierunki metaetyki*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 2, s. 368–369.

1972

Etyczne problemy prawoznawstwa, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, ss. 231.

Rec.: Henryk Jankowski, *Na styku etyki i jurysprudencji* (Zygmunt Ziemiński, *Etyczne problemy prawoznawstwa*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972, s. 231), „Etyka” 1973, t. 12, s. 165–170; Maria Borucka-Arctowa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 34: 1972, z. 4, s. 187–190; Adam Krukowski, *Moralność – prawo – polityka*, „Studia Filozoficzne” 1973, nr 2, s. 179–186; Lang Wiesław, „Państwo i Prawo” 1973, z. 1, s. 122–125; Korneliusz Policki, „Roczniki Filozoficzne” 1973, nr 21(2), s. 172–174.

Analiza pojęcia czynu, Wiedza Powszechna, seria: Omega 233, Warszawa 1972, ss. 196.

Metodologia nauk prawnych. Przewodnik dla studentów. Studium dla pracujących, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1972, ss. 107.

Teoria prawa, PWN, Warszawa–Poznań 1972, ss. 154.

Czynności konwencjonalne w prawie, „Studia Prawnicze” 1972, z. 33, s. 73–99 [współautorzy: Leszek Nowak, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński], [przełożony na język angielski].

Ekspert a prawotwórstwo, „Państwo i Prawo” 1972, z. 4, s. 69–77.

La place du raisonnement juridique par rapport au raisonnement théorique et pratique, „Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie” 1972, nr 7, s. 125–143.

O warunkach zastosowania logiki deontycznej we wnioskowaniach prawniczych, „Studia Filozoficzne” 1972, nr 2, s. 201–215

[publikacja jest zmodyfikowaną wersją artykułu: *Conditions préliminaires de l'application de la logique déontique*, 1970).
(głos w dyskusji) *Moralność a polityka*, „Etyka” 1972, t. 10, s. 12–16.

Jerzego Kalinowskiego „Logika norm” i sprawy sporne [Polemika z: G. Kalinowski, *La logique des normes*], „Studia Filozoficzne” 1972, nr 7–8, s. 209–214.

Podstawy logiki ocen [Rec.: Aleksander A. Iwin, *Osnowaniya logiki ocenok*], „Studia Filozoficzne” 1972, nr 6, s. 187–190.

Rec.: *Le règle de droit. Travaux du Centre National de Recherches de logique*, „Państwo i Prawo” 1972, z. 3, s. 145–147.

Rec.: O. Weinberger, *Rechtslogik. Versuch einer Anwendung moderner Logik auf das Juristische denken*, „Państwo i Prawo” 1972, z. 2, s. 146–147.

1973

Logika praktyczna, wyd. 7, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, ss. 305, err.

Teoria prawa, wyd. 2, PWN, Poznań 1973, ss. 153.

Logika praktyczna, wyd. 7, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, ss. 305, err.

Prognozy co do zasadniczych kierunków rozwoju nauk prawnych w PRL w najbliższym dziesięcioleciu, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 35: 1973, z. 4, s. 1–16.

1974

Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa, PWN, Warszawa 1974, ss. 287.

Rec.: Franciszek Studnicki, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 36: 1974, z. 4, s. 269–273; Henryk Leszczyna, „Państwo i Prawo” 1976, z. 3, s. 158–160; Leszek Nowak, „Studia Metodologiczne” 1976, z. 14, s. 213–213.

Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1974 [współautorzy: Maciej Zieliński, Sławomira Wronkowska].

Rec.: Walerian Sanetra, „Przegląd Prawa Administracyjnego” 1976, t. 8, s. 274–279.

Logika praktyczna, wyd. 8, przejrane i uzupełnione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, ss. 298, err.

Le langage du droit et le langage juridique. Les critères de leur discernement, „Archives de Philosophie du Droit” 1974, t. 19, s. 25–31.

(głos w dyskusji) w: *Metodologiczne implikacje epistemologii marksistowskiej*, PWN, 1974, s. 211–212.

Prawny obowiązek należytej wiedzy, „Problemy” 1974, nr 4, s. 9–18 [współautor: Maciej Tarnawski].

Socjologia prawa – jaka i po co?, „Problemy” 1974, nr 8, s. 10–14.

Wartości przeciwstawiane przemocy, „Nurt” 1974, nr 5, s. 10–14.

„Zasady prawa” w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 36: 1974, z. 2, s. 1–14 [współautorzy: Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński].

Zastosowanie metody i techniki badań nad świadomością prawną, w: *Świadomość prawna robotników*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 26–40.

Rawlsa ogólna teoria sprawiedliwości [Rec.: John Rawls, *The Theory of Justice*], „Etyka” 1974, t. 13, s. 237–240.

Rec.: *Oxford Essays in Jurisprudence (Second Series 1973)*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 3, s. 141–144.

Rec.: J. Carbonnier, *Sociologie juridique*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 36: 1974, z. 4, s. 281–284.

1975

Socjologia prawa jako nauka prawna. Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych, Polska Akademia Nauk, Oddział

- w Poznaniu, Seria: Studia Metodologia Nauk, t. 1, Warszawa–Poznań 1975, ss. 153 [rozdział VI: „Nauczanie socjologii na wydziałach prawa” napisał Michał Chmara].
- Rec.: Kazimierz Frieske, „Studia Socjologiczne” 1977, nr 2, s. 248–251.
- Logika praktyczna*, wyd. 9, przejrane i uzupełnione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, ss. 298.
- (głos w dyskusji) *Dyskusja nad prawnymi i moralnymi problemami śmierci i umierania*, „Etyka” 1975, t. 14, s. 136–138 i s. 178 [przełożony na język angielski].
- Idee przewodnie nauki (teoria prawa)*, „Nurt” 1975, nr 8, s. 15–16.
- Koncepcje etyczne Marii Ossowskiej*, „Nurt” 1975, nr 2, s. 16–18.
- O nieporozumieniach dotyczących tzw. „norm zezwalających”*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 7, s. 57–64 [współautorzy: Kazimierz Świrydowicz, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński] [przełożony na język fiński].
- O normowaniu procesu prawotwórstwa w PRL*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 10, s. 20–29.
- Prawne i moralne problemy życia i umierania*, „Etyka” 1975, t. 14, s. 107–115 [przełożony na język angielski].
- Zasady sprawiedliwości w perspektywie socjologii* [Rec.: Torstein Eckhoff, *Justice, Its Determinants in Social Interaction*], „Etyka” 1975, t. 14, s. 309–312.
- Rec.: H. Kelsen, *Essays in Legal and Moral Philosophy*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 2, s. 134–139.
- Rec.: *Les présomptions et les fictions en droit*, *Travaux du Centre National de Recherche du Logique*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 11, s. 143–146.
- Rec.: A.A. Iwin, *Logika norm*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 3, s. 137–138.
- Tłum.: Ch. Perelman, *Usprawiedliwianie norm. Metaetyka*, PWN, 1975, s. 184–194 [przekład z języka francuskiego].

1976

Practical Logic with the Appendix on Deontic Logic by Zdzisław Ziemba, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1976, ss. 489.

Logika praktyczna, wyd. 10 przejrzone, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1976, ss. 298.

Factual Assumptions of Normative Utterances, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and Humanities, t. 2, 1976, s. 41–53.

On So-Called „Permissive Norms”, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1976, vol. 9, s. 169–178.

Rec.: G.H. von Wright, *Causality and Determinism*, Poznań Studies in the Philosophy of Sciences and the Humanities, vol. 2, no 2, 1976, s. 121–125.

Rec.: K. Menger, *Morality, Decision and Social Organization. Towards a Logic of Ethics*, Poznań Studies in the Philosophy of Sciences and the Humanities, vol. 2, no 2, 1976, s. 117–120.

Rec.: M.S. Strogowicz (red.), *Problemy sudebnoej etiki*, „Państwo i Prawo” 1976, z. 4, s. 147–150.

Varia: N. Aarnio, *Linie rozwojowe fińskiej filozofii prawa*, „Studia Prawnicze” 1976, nr 4, s. 111–122 [przełożony na język angielski].

1977

Logika praktyczna, wyd. 11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, ss. 298.

Teoria prawa, wyd. 3, PWN, Poznań 1977, ss. 155.

Badania nad świadomością prawną a badania nad moralnością społeczeństwa. Świadomość prawna w procesie przemian społeczeństwa socjalistycznego, Warszawa 1977, s. 235–260.

Future Forms of Steering Society by Means of Law, w: *Law and Future of Society*, Warszawa 1977, s. 5–25.

- Legal and Moral Problems Associated with Death and Dying*, „Dialectics and Humanism” 4: 1977, z. 3, s. 119–125 [współautor: Maciej Łęcki].
- On Notion of „Manipulation”*, in: *Equality and Freedom, International and Comparative Jurisprudence*, New York 1977, s. 757–764.
- Unormowania prawne a unormowania moralne w sferze prawa rodzinnego PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 39: 1977, z. 2, s. 11–24.
- Założenia faktyczne wypowiedzi normatywnych*, „Etyka” 1977, t. 15, s. 127–141.

1978

- Teoria prawa*, wyd. 4, PWN, Poznań 1977, ss. 124.
- Glosa do uchwały SN – Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z 17.01.1974 r., III CZP*, „Państwo i Prawo” 1978, z. 7, s. 163–167 [współautor: Stanisław Sołtysiński].
- La notion de rationalité du législateur*, „Archives de Philosophie du Droit” 1978, t. 23, s. 175–189.
- Le raisonnement par analogie dans le système du droit polonais, Rapports polonais présentés au dixième Congrès International de Droit Comparé*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa 1978, s. 25–39.
- O miejscu problematyki metodologicznej w naukach prawnych*, „Państwo i Prawo” 1978, z. 1, s. 3–16.
- Standaryzacja języka prawnego a problemy informatyki*, *Studia z informatyki prawniczej*, *Prace Instytutu Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej*, t. 15, 1978, s. 25–39.
- Rec.: *Genèse et déclin de l'Etat*. *Archives de Philosophie du Droit* (t. 21), „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 40: 1978, z. 2, s. 251–253.
- Rec.: *La responsabilité*. *Archives de Philosophie du Droit* (t. 22, 1977), „Państwo i Prawo” 1978, z. 5, s. 150–152.

Rec.: *Law, Morality and Society. Essays in Honour of H.L.A. Hart*, „Państwo i Prawo” 1978, z. 7, s. 148–151.

1979

Das methodologische Modell der dogmatischen rechtswissenschaftlichen Disziplinen, „Rechtstheorie”, Beiheft I, Argumentation und Hermeneutik in der Jurisprudenz, Berlin 1979, s. 215–222.

Fakty prawotwórcze a reguły egzegezy, „Państwo i Prawo” 1979, z. 8–9, s. 76–89.

Kompleksowość rozwiązań w naukach prawnych, w: *Rola prawa w rozwoju socjalistycznej gospodarki*, Wydawnictwo Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1979, s. 13–30.

Les relativisations de la notion de rationalité du législateur, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1979, vol. 12, s. 19–31.

Positivist Trends versus Trends of Natural Law in Modern Conceptions of Law, w: *Contemporary Conceptions of Law*, Warszawa 1979, s. 109–129 [współautor: Leszek Nowak].

Problematyka ogólna zbiegu przepisów prawnych, w: *Studia z prawa zobowiązań*, PWN Poznań–Warszawa 1979, s. 333–346.

Swoisty sposób rozprawiania o moralności i prawie [Rec.: Lon L. Fuller, *Moralność prawa*], „Etyka” 1979, t. 17, s. 255–260.

Rec.: E.S. de la Marnierre, *Éléments de méthodologie juridique*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 41: 1979, z. 3, s. 299–301.

Rec.: *Formes de rationalité en droit. Archives de Philosophie du Droit*, (t. 23), „Państwo i Prawo” 1979, z. 10, s. 150–151.

Rec.: *La motivation des décisions de justice. Travaux du Centre National de Recherches de Logique*, „Państwo i Prawo” 1979, z. 2, s. 146–149.

Rec.: S. Strömholm, H.H. Vogel, *Le »réalisme scandinave« dans la philosophie du droit*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 41: 1979, z. 1, s. 288–289.

1980

Problemy podstawowe prawoznawstwa, PWN, Warszawa 1980, ss. 520.

Rec.: Jerzy Wróblewski, „Państwo i Prawo” 1981, z. 1, s. 113–116;
Sławomira Wronkowska, „Rechtstheorie” 1981, Heft 4, s. 208–512.

Porządek rozprawiania o sprawiedliwości, „Państwo i Prawo” 1980, z. 10, s. 3–12.

Wieloaspektowość badań nad prawem dotyczącym rodziny, w: *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1980, s. 73–85.

Rec.: *Les biens et les choses en droit. Archives de Philosophie du Droit, t. 24, Paris 1979, Sirey, s. 540*), „Państwo i Prawo” 1980, z. 4, s. 154–157 [współautor: Marian Kępiński].

Rec.: (współautor), *System prawa administracyjnego*, „Państwo i Prawo” 1980, z. 5, s. 132–135.

Rec.: J. Bafia, *Zasady tworzenia prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 42: 1980, z. 4, s. 209–211.

1981

Podstawy nauki o moralności. Skrypt dla studentów prawa, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1981, ss. 132.

Les difficultés de la quantification et de la mesure dans la théorie du droit, [w:] *Les difficultés de la quantification et de la mesure*, Paris 1981, s. 223–238.

Les méthodes d'analyse du rapport juridique, „Archivum Iuridicum Cracoviense”, vol. 14–15, 1981–1982, s. 5–17.

„*Sens życia*” a system wartości, „*Studia Filozoficzne*” 1981, nr 4, s. 77–85.

Teoria prawa w Narodnej Polsce, „*Sowriemiennoje Polskoje Prawo*”, 1981, z. 3, s. 5–24.

Wychowanie a manipulacja, UAM Seria: Wykłady Inauguracyjne nr 21, Poznań 1981, ss. 12.

Związki między sprawiedliwością a równością, „Etyka” 1981, t. 19, s. 99–109 [przełożony na język serbskochorwacki].

Rec.: *La loi. Archives de Philosophie du Droit* (t. 25), „Państwo i Prawo” 1981, z. 5, s. 127–129.

Rec.: Ch. Perelman, *Justice, Law and Argument. Essays on Moral and Legal Reasoning*, „Państwo i Prawo” 1981, z. 6, s. 125–127.

1982

Le contenu et la structure des normes concédant les compétences, w: *Normative Structure of the Social World*, Trente 1982, s. 1–30.

Les sciences juridiques concernant la formation de l'ordre juridique théorie de la législation, w: *Politique législative. Memoria del X Congreso Mundial Ordinario de Filosofía del Derecho y Filosofía Social*, vol. 2, Mexico 1982, s. 285–294.

Semiotical Plane and Sociological Plane of the Theory of Law in Poland, „Rechtstheorie” 1982, z. 1, s. 443–451.

Typologia naruszeń praworządności, „Państwo i Prawo” 1982, z. 8, s. 20–32.

Rec.: H. Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 44: 1982, z. 1, s. 272–274.

Rec.: *La preuve en droit, Travaux du Centre National des Recherches de Logique*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 44: 1982, z. 3, s. 355–358.

Rec.: Ch. Grzegorzcyk, *La théorie générale des valeurs et le droit*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 10, s. 131–133.

Rec.: *L'utile et le juste, Archives de Philosophie du Droit* (t. 26), „Państwo i Prawo” 1982, z. 10, s. 133–135.

Rec.: M. Borucka-Arctowa, *Świadomość prawna a planowane zmiany społeczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 44: 1982, z. 1, s. 264–266.

Rec.: J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 44: 1982, z. 1, s. 215–217.

1983

Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, Seria: Studia Metodologia Nauk, t. 24, PWN, Warszawa–Poznań 1983, ss. 143.

Rec.: Romuald Kmiecik, „Państwo i Prawo” 1986, z. 2, s. 116–119.

Aspekty rozważań nad wartością prawa, „Państwo i Prawo” 1983, z. 2, s. 16–25.

Rec.: J. Filipek, *Elementy strukturalne norm prawa administracyjnego*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 11, s. 112–113.

Rec.: R.M. Hare, *Moral Thinking. Its Levels, Method and Point*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 5, s. 116–117.

Rec.: “Sources” du droit. *Archives de Philosophie du Droit* (t. 27.), „Państwo i Prawo” 1983, z. 6, s. 127–129.

Rec.: J. Wróblewski (red.), *Zagadnienia metodologiczne prawoznawstwa*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 9, s. 107–110.

1984

Logika praktyczna, wyd. 12 popr. i zmienione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, ss. 261.

Kinds of Discordance of Norms, w: Werner Krawietz, Helmut Schelsky, Günther Winkler, Alfred Schramm (Hrsg.), *Theorie der Normen, Festgabe für Ota. Weinberger*, Duncker & Humblot, Berlin 1984, s. 473–484.

Rec.: Ph. Gérard, *Droit, égalité et idéologie. Contribution à l'étude critique des principes généraux du droit*, „Państwo i Prawo” 1984, z. 1, s. 113–115.

1985

Deskrypcjonistyczna i rekonstrukcjonistyczna analiza języka w prawoznawstwie, „Studia Prawnicze” 1985, z. 3–4, s. 329–341.

- Działalność uniwersytecka adw. Wąsowicza*, „Palestra” 1985, nr 1, s. 121–123.
- O aparaturze pojęciowej dotyczącej sytuacji prawnych*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 3, s. 32–47.
- Remarks on Structure of Legal Systems and Logic of Norms*, *Studies in the Theory and Philosophy of Law*, vol. 1, 1985, s. 99–108.
- Two Concepts of Rationality in Legislation*, „Rechtstheorie” 1985, z. 8, s. 139–150.
- Uwagi o negowaniu norm i wypowiedzi z normami związanymi*, „Studia Filozoficzne” 1985, nr 2–3, s. 105–116.
- Warunki społecznej efektywności ekspertyzy legislacyjnej*, „Polityka Społeczna” 1985, nr 10, s. 3–5.
- Rec.: *Les notions à contenu variable en droit. Travaux du Centre National de Recherches de Logique*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 11–12, s. 162–165.
- Rec.: A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 4, s. 96–103 [współautorzy: Wojciech Patryas, Sławomira Wronkowska].

1986

- La doctrine, source d'unification internationale du droit*, w: *Rapports Polonais présentés au douzième Congrès International du Droit Comparé*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa 1986, s. 9–22.
- O czym mówią prawnicy, gdy mówią o „ocenach”*, „Państwo i Prawo” 1986, z. 12, s. 11–23.
- Socjotechniczne uzasadnianie egalitarystycznych formuł sprawiedliwości*, „Etyka” 1986, t. 22, s. 87–99.
- Uwagi do referatu Jonathana Harrisona „Dlaczego oceny moralne nie są imperatywami”*, „Etyka” 1986, t. 22, s. 81–85.
- W sprawie czynności konwencyjnych*, „Państwo i Prawo” 1986, z. 8, s. 104–107.
- Rec.: Ch. Atias, *Epistémologie juridique. Collection „Droit Fondamental”*, „Państwo i Prawo” 1986, z. 4, s. 117–119.

Rec.: Red. G. Kalinowski, F. Selwaggi, *Les fondements logiques de la pensée normative. Actes du Colloque de Logique Déontique de Rome*, „Państwo i Prawo” 1986, z. 6, s. 112–114.

1987

Polish Contributions to the Theory and Philosophy of Law (Editor's Introduction). Poznan Studies in the Philosophy of Sciences and the Humanities, vol. 12, Amsterdam 1987, ss. 212.

Logika praktyczna, wyd. 13 przejrane, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, ss. 261.

Conventional Acts in Law, w: Zygmunt Ziembinski (ed.), *Polish Contributions to the Theory and Philosophy of Law*, 1987, s. 115–135 [przekład na angielski artykułu: *Czynności konwencjonalne w prawie*, 1972], [współautorzy: Leszek Nowak, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński].

Czesława Znamierowskiego koncepcje grupy społecznej i społeczności, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 49: 1987, z. 3, s. 1–11.

O pojmowaniu celu, zadań, roli i funkcji prawa, „Państwo i Prawo” 1987, z. 12, s. 15–28.

The Methodological Problems Concerning the “Principles of Law”, w: Zygmunt Ziembinski (ed.), *Polish Contributions to the Theory and Philosophy of Law*, 1987, s. 179–187 [„Zasady prawa” w perspektywie teorii prawa, 1974] [współautorzy: Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński].

The Methodological Problems of Theory and Philosophy of Law: A Survey, w: Zygmunt Ziembinski (ed.), *Polish Contributions to the Theory and Philosophy of Law*, 1987, s. 39–73 [przedruk: *The Methodological Problems*, 1987].

The Methodological Problems of Theory and Philosophy of Law: A Survey, Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 12, 1987, s. 179–187.

- Rec.: Z. Tobor, *Charakterystyka ocen instrumentalnych i instrumentalne oceny przepisów prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 49: 1987, z. 1, s. 339–342.
- Rec.: F. Ost, M. van de Kerchove, *Jalons pour théorie critique du droit*, „Państwo i Prawo” 1987, z. 9, s. 107–110.
- Rec.: Ch. Atias, *Théorie contre arbitraire. Eléments pour une théorie des théories juridiques*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 49: 1987, z. 4, s. 366–367.

1988

- Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, PWN, Warszawa 1988, ss. 306 [współautor: Maciej Zieliński].
- Rec.: Tomasz Gizbert-Studnicki, Andrzej Grabowski, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, z. 1, s. 291–294.
- Les règles de la vie en société que standard des droits socialistes (L'exemple polonais)*, „Revue de la Recherche Juridique – Droit prospectif” 1988, z. 4, s. 895–908.
- Logika norm i dyrektyw jako narzędzie pracy teoretyka prawa i politologa*, w: *Prawo i polityka*, PWN, Warszawa 1988, s. 290–302.
- O aspekcie normatywnym ustawy zasadniczej PRL*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 7, s. 27–38 [współautorka: Sławomira Wronkowska].
- Wzwiązku z artykułem K. Opalka „Dwoistość ujęcia normy prawa”*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 12, s. 105–108.
- Błąd Hume'a?* [Rec.: Jean-Louis Gardies, *L'erreur de Hume*], „Studia Filozoficzne” 1988, nr 10, s. 222–225.
- Rec.: *Human Rights. From Rhetoric to Reality*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 10, s. 126–129.
- Rec.: P. Amselek, *Théorie des actes de langage, éthique et droit*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 4, s. 121–123.

1989

- Czesław Znamierowski. *W stulecie urodzin*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 41: 1989, z. 1, s. 135–138.
- Les définitions persuasives en droit*, „Archives de Philosophie du Droit” 1989, t. 34, s. 259–268.
- Les règles des évaluations dans le processus de l'interprétation du droit*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1989, vol. 22, s. 175–187.
- Problem tzw. wewnętrznej moralności prawa*, „Studia Filozoficzne” 1989, nr 1, s. 169–177.
- Stan dyskusji nad problematyką klauzul generalnych*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 3, s. 14–24.
- Typologia naruszeń klasycznych praw obywatelskich*, „Biuletyn RPO-Mat.” 1989, nr 4, s. 61–67.
- Rec.: K. Pleszka, *Hierarchia w systemie prawa*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 8, s. 121–123.
- Rec.: T. Zieliński, *Klauzule generalne w prawie pracy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 51: 1989, z. 1, s. 319–323.
- Rec.: W. Sadurski, *Teorie sprawiedliwości. Podstawowe zagadnienia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 51: 1989, z. 2, s. 295–297.
- Rec.: N. Bobbio, *The Future of Democracy*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 10, s. 132–135.
- Rec.: A. Frändberg (red.), M. van Hoecke, *The Structure of Law*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 12, s. 124–125.

1990

- Wstęp do aksjologii dla prawników*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1990, ss. 252.
- Wykłady socjologii dla prawników i administratywistów (skrypt)*, Przemiany, Warszawa 1990, ss. 141.
- Logika praktyczna*, wyd. 14 przejrane, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, ss. 261.

- Rec.: R. Guastini, *Dalle fonti alle norme*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 52: 1990, z. 3–4, s. 302–305.
- Rec.: *Dwugłos na temat pracy W. Langa „Prawo i moralność”*, „Państwo i Prawo” 1990, z. 5, s. 77–84. Sprostowanie, z. 7, 1990.
- Rec.: L. Gianformaggio (red.), *Hans Kelsen's Legal Theory. A Diachronic Point of View*, „Państwo i Prawo” 1990, z. 12, s. 97–99.
- Rec.: M. Borucka-Arctowa (red.), *Skuteczność rozstrzygania sporów w postępowaniu cywilnym w praktyce i opinii stron*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 42: 1990, z. 2, s. 319–321.
- Rec.: J.R. Bergel, *Théorie générale du droit*, „Państwo i Prawo” 1990, z. 7, s. 103–105.

1991

- Czym może być teoria prawa cywilnego*, w: *Z zagadnień prawa cywilnego. Księga pamiątkowa Profesora Andrzeja Stelmachowskiego*, Filia UW, Białystok 1991, s. 217–226.
- Konstytucja rocznicowa czy konstytucja wiekopomna?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 53: 1991, z. 1, s. 19–27 [współautor: Karol Marian Pospieszalski].
- „Lex” a „ius” w okresie przemian*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 6, s. 3–14 [tłumaczenie na język angielski: 2019].
- Obronność i porządek publiczny w przyszłej konstytucji*, „Prace Komisji Konstytucyjnej Senatu” 1991, nr 4, s. 197–198.
- O zawiłościach związanych z pojmowaniem kompetencji*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 4, s. 14–24.
- Trybunał Konstytucyjny, Trybunał Stanu, Najwyższa Izba Kontroli, Rzecznik Praw Obywatelskich i Naczelny Sąd Administracyjny w przyszłej konstytucji*, „Prace Komisji Konstytucyjnej Senatu” 1991, nr 4, s. 183–185.
- Układ i systematyka przyszłej konstytucji RP*, „Prace Komisji Konstytucyjnej Senatu” 1991, nr 3, s. 103–109.

- Wprowadzenie do podręcznika*: J. Mikołajewicz, *Wiedza o życiu w społeczeństwie*, PWN, Poznań–Warszawa 1991, s. 7–17.
- Wstęp i zasady naczelne przyszłej konstytucji (projekt)*, „Prace Komisji Konstytucyjnej Senatu” 1991, nr 3, s. 130–133.
- Założenia prac nad konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ethos” 1990, nr 3–4, s. 198–203, publikacja, „Prace Komisji Konstytucyjnej Senatu” 1991, nr 3, s. 69–73.
- Rec.: P. Comanducci (red.), R. Guastini, *Analisi e diritto. Ricerche di giurisprudenza analitica*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 53: 1991, z. 3, s. 182–185.
- Rec.: K. Dybowski, *Johna Austina filozofia prawa*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 12, s. 100–101.
- Rec.: M. Borucka-Arctowa (red.), *Spółeczne poglądy o Naczelnym Sądzie Administracyjnym*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 3, s. 85–86.

1992

- Dyrektywy i sposób ich wypowiedania* (Biblioteka Myśli Semiotycznej, t. 17), Zakład Semiotyki Logicznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, ss. 131 [współautor: Maciej Zieliński].
- Rec.: Tomasz Gizbert-Studnicki, „Państwo i Prawo” 1993, z. 3, s. 87–89.
- O pojmowaniu sprawiedliwości*, Daimonion, Wszechnica Myśli Etycznej, Lublin 1992, ss. 196.
- Zarys teorii państwa i prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992, ss. 294 [współautorzy: Andrzej Redelbach, Sławomira Wronkowska].
- Logika praktyczna*, wyd. 15, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992, ss. 261.
- Co to jest praworządność*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 1992, z. 4, s. 144–147.
- Metody i techniki badań nad funkcjonowaniem prawa*, w: *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga Jubileuszowa Profesor Marii Boruckiej-Arctowej*, Wyd. A. Marszałek, Kraków 1992, s. 389–402.

- Pozycja społeczna nauki w Wielkopolsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 54: 1992, z. 4, s. 89–96 [współautor: Jan Stankowski].
- The Concept of Morality in Philosophy of Law*, w: Wojciech Sadurski (ed.), *Ethical Dimensions of Legal Theory* (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 23, 1992), s. 131–140.
- Theory of Sources of Law and Legal Policy*, w: *Filozofia prawa a tworzenie i stosowanie prawa*, IWS-OTK, Katowice 1992, s. 83–92.
- Wstęp do nauk prawnych. Materiały pomocnicze, I. Państwo*, Pro Scientia, Poznań 1992, ss. 48 [współautor: Piotr Gabriel, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzczak].
- Wstęp do nauk prawnych. Materiały pomocnicze, II. Prawo*, Pro Scientia, Poznań 1992, ss. 64 [współautor: Marzena Kordela, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński].
- Rec.: P. Comanducci (red.), R. Guastini, *Analisi e diritto. Ricerche di giurisprudenza analitica*, „Państwo i Prawo” 1992, z. 9, s. 96–97.
- Rec.: J. Szacki, *Dylematy historiografii idei*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 54: 1992, z. 1, s. 134–135.
- Rec.: F. Terre, *Introduction générale au droit*, „Państwo i Prawo” 1992, z. 11, s. 93–95.
- Rec.: L. Gianformaggio (red.), *Sistemi normativi statici e dinamici. Analisi di una tipologia kelseniana*, „Państwo i Prawo” 1992, z. 4, s. 90–93.
- Rec.: J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa. Metody i wyniki badań*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 54: 1992, z. 2, s. 135–136.

1993

- O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, OWN PAN, Poznań 1993, ss. 97.
- Rec.: Maria Szyszkowska, „Nowe Książki” 1993, nr 11, s. 6.

Wartości konstytucyjne – zarys problematyki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993, ss. 98.

Rec.: Piotr Winczorek, „Państwo i Prawo” 1994, z. 4, s. 90–91; Wiesław Staśkiewicz, „Przegląd Sejmowy” 1994, nr 3, s. 169–171.

Elementy socjologii, Wydział Prawa i Administracji UAM, Poznań 1993, ss. 106.

Logika praktyczna, wyd. 16, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, ss. 261.

Glosa do orzeczenia TK z 3 XI 1992 r., K 12/92, „Państwo i Prawo” 1993, z. 6, s. 103–105 [współautor: Czesław Jackowiak].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierzak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1993, ss. 340 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzak].

Prescriptive and/or Descriptive Language in Legal Sciences, w: *Sprache, Performanz und Ontologie des Recht. Festgabe für Kazimierz Opalek zum 75. Geburtstag*, Duncker & Humblot, Berlin 1993, s. 85–92.

Rôle de la jurisprudence dans la transformation du système juridique polonais contemporain, „Revue de la Recherche Juridique – Droit Prospectif” (Cahiers de Methodologie Juridique – Nature de la jurisprudence dans les systemes juridiques), Aix-Marseille 1993–1994, s. 1025–1030 [współautor: Tomasz Gizbert-Studnicki].

Tworzenie a stanowienie i stosowanie prawa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 55: 1993, z. 4, s. 43–50.

„Akt normatywny” czy „akt prawotwórczy” [polemika z: Włodzimierz Gromski, *W sprawie pojęcia aktu normatywnego*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 9, s. 80–89], „Państwo i Prawo” 1993, z. 11–12, s. 96–98.

- Rec.: P. Comanducci (red.), R. Guastini, *Analisi e diritto 1993*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 9, s. 104–105.
- Rec.: O. Hoeffe, *Etyka państwa i prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 55: 1993, z. 3, s. 135–136.
- Rec.: *Raporty Tadeusza Mazowieckiego z byłej Jugosławii*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 11–12, s. 99.
- Rec.: K. Motyka, *Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 9, s. 85–88.

1994

- Logika praktyczna*, wyd. 17 zmienione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, ss. 282 (aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*).
- Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierzak, wyd. 2 uaktualnione i rozszerzone, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1994 [oznaczone jako 1995], ss. 343 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzak].
- Czesława Znamierowskiego wkład do rozwoju poznańskiego Wydziału Prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 56: 1994, z. 3, s. 9–12.
- Desuetudo*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 11, s. 3–8 [w języku angielskim: *Desuetudo*, 1996].
- Elementy socjologii*, Ars Boni et Aequi, Poznań 1994, ss. 164.
- Problemy teoretyczne niezgodności norm prawnych*, w: *Sądownictwo a obowiązujący system prawny* (Popowo 1992), SN, Warszawa 1994, s. 69–87.
- Teoria prawa a polityka i zasady legislacji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 56: 1994, z. 4, s. 5–11.
- Zarys zagadnień etyki*, Edytor, Poznań–Toruń 1994, ss. 135.
- Rec.: A. Korybski, *Alternatywne rozwiązywanie sporów w USA*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 3, s. 80–82.

- Rec.: P. Comanducci (red.), R. Guastini, *Analisi e diritto 1994*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 7–8, s. 117–119.
- Rec.: M. Krygier (red.), *Marxism and Communism. Posthumous Reflections on Politics, Society and Law*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 12, s. 98–99.
- Rec.: *Nature et rôle de la jurisprudence dans les systèmes juridiques. Materiały III Kongresu Association Internationale de Methodologie Juridique*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 5, s. 90–92.
- Rec.: Z. Radwański, *Prawo cywilne – Część ogólna*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1994, nr 3, s. 543–553.
- Rec.: S. Biernat, *Prywatyzacja zadań publicznych*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 9, s. 100.
- Rec.: *Sociology in Europe. In Search of Identity*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 56: 1994, z. 3, s. 138–139.

1995

- O stanowieniu i obowiązywaniu praw. Zagadnienia podstawowe*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1995, ss. 119.
- Rec.: Piotr Tuleja, „Przegląd Sejmowy” 1995, nr 3, s. 141–143; Włodzimierz Gromski, „Państwo i Prawo” 1995, z. 12, s. 68–69.
- Logika praktyczna*, wyd. 18 przejrzane i poprawione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, ss. 282 (aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*).
- Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierzczak, wyd. 3 uaktualnione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1995, ss. 344 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzczak].
- Syndrom dysfunkcyjności ustawodawstwa (na przykładzie przepisów o stopniach i tytułach naukowych)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 57: 1995, z. 1, s. 143–151.

Socjologiczne pojmowanie narodu, „Sprawy Narodowościowe” 1995, z. 2, s. 165–175.

Teoria prawa, filozofia prawa a szczegółowe nauki prawne, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1995, z. 3, s. 401–416.

Trybunał Konstytucyjny a wartości konstytucyjne, *Studia i Materiały Trybunału Konstytucyjnego* 1995, t. 1, s. 49–56.

Witold Czachórski 1915–1995. Wspomnienie pośmiertne, „Nauka” 1995, nr 4, s. 320–322.

Rec.: P. Comanducci (red.), R. Guastini, *Analisi e diritto 1995. Ricerche di giurisprudenza analitica*, „Państwo i Prawo” 1995, z. 8, s. 93–95.

Rec.: G.H. von Wright, *Erkenntnis als Lebensform*, „Państwo i Prawo” 1995, z. 7, s. 87–88.

Rec.: B. Sutor, *Etyka polityczna. Ujęcie całościowe na gruncie chrześcijańskiej nauki społecznej*, „Państwo i Prawo” 1995, z. 1, s. 80–83.

Rec.: L. Leszczyński, *Japonia — kontynuacje i negocjacje*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 57: 1995, z. 2, s. 170–171.

Rec.: M. Ziółkowski, B. Pawłowska, R. Drozdowski, *Jednostka wobec władzy*, „Państwo i Prawo” 57: 1995, z. 4, s. 82–83.

Rec.: R. Sarkowicz, *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego*, „Państwo i Prawo” 1995, z. 9, s. 91–92.

1996

Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, ss. 89.

Rec.: Maciej Zieliński, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 5, s. 104–110.

Logika praktyczna, wyd. 19, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Glosa do uchwały TK z 6 IX 1995 r., W 20/94, Glosa 1996, nr 2, s. 14–15.

O pojmowaniu zaniechania, „Państwo i Prawo” 1996, z. 7, s. 38–44 [współautor: Maciej Tarnawski].

Justice among Individuals and Justice among Nations, w: *Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century. Essays in Honor of Krzysztof Skubiszewski*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, The Hague–London–Boston 1996, s. 337–349.

Desuetudo, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1996, vol. 17–18, s. 5–12 [tłumaczenie na język angielski artykułu *Desuetudo*, 1994].

1997

Zarys teorii prawa, Ars Boni et Aequi, Poznań 1997, ss. 257 [współautorka: Sławomira Wronkowska].

Logika praktyczna, wyd. 20, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, ss. 282.

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierzczak, wyd. 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1997, ss. 340 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Anna Michalska, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzczak].

1998

Logika praktyczna, wyd. 21, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 1998, ss. 282.

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierzczak, wyd. 5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1998, ss. 358 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierzczak].

1999

Logika praktyczna, wyd. 22, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 1999, Warszawa 1999, ss. 282.

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, wyd. 6 zmienione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1999, ss. 376 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2000

Logika praktyczna, wyd. 23, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, wyd. 7 uaktualnione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2000, ss. 340 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2001

Zarys teorii prawa, dodruk, Ars Boni et Aequi, Poznań 2001, ss. 257 [współautorka: Sławomira Wronkowska].

Logika praktyczna, wyd. 24, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

2002

Logika praktyczna, wyd. 25, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, wyd. 8 uaktualnione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2002, ss. 380 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2005

Logika praktyczna, wyd. 26, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, wyd. 9 uaktualnione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2005, ss. 388 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2006

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, wyd. 9 uaktualnione, dodruk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2006, ss. 388 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2007

Z teorii i filozofii prawa Zygmunta Ziemińskiego [wybór prac], red. Sławomira Wronkowska, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2007, ss. 312.

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak, Wydawnictwo Naukowe PWN, wyd. 10 uaktualnione, Warszawa–Poznań 2007, ss. 388 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

2009

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

2011

Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, pod red. Marzeny Kordeli, wyd. 11 zmienione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2011, ss. 393 [współautorzy: Piotr Gabriel, Marzena Kordela, Jerzy Małecki, Jarosław Mikołajewicz, Sławomira Wronkowska, Maria Zmierczak].

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

2012

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

2013

Logika praktyczna, wyd. 26, dodruk, 7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, ss. 282 [aneks: Kazimierz Świrydowicz, *Elementy rachunku predykatów*].

2019

Lex and Ius in the Period of Transformation, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza/Adam Mickiewicz University Law Review” 2019, vol. 10, s. 111–129 [tłumaczenie artykułu: „*Lex*” a „*ius*” w okresie przemian, 1991].

2020

The Normative Conception of the Sources of Law, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden 2000, s. 38–62. [Przetłumaczono z: *Normatywna koncepcja źródeł prawa*, w: *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, 1980, s. 244–27].

Legal Provisions and Legal Norms, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden, 2000, s. 63–76 [przetłumaczono z: *Przepis prawny a norma prawna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 22: 1960, z. 1, Chapter I, II, III].

The Typology of Legal Norms, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden 2000, s. 77–90 [przetłumaczono z: *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, s. 159–176].

Competences and Competence Norms, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden 2000, s. 91–97 [przetłumaczono z: *Kompetencja i norma kompetencyjna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 31: 1969, z. 4, Chapter III–IV].

Norms of Conduct, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden 2000, s. 98–109

[przetłumaczono z: *Dyrektywy i sposób ich wypowiedzania*, Chapter 1.4.1, 1.4.2, 1.4.3; współautor: M. Zieliński].
Justifications of Statements, Evaluations and Norms in Jurisprudence, w: P. Kwiatkowski, M. Smolak (eds.), *Poznań School of Legal Theory*, Brill, Boston–Leiden 2000, s. 110–139 [przetłumaczono z: *Uzasadnianie twierdzeń*, 1988, Chapter 8.4–8.9, 8.13–8.19; współautor: M. Zieliński].

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
teczki personalne Zygmunta Ziemińskiego, sygn. 144/1779,
425/94, 1242/470 i 1242/536.
- Archiwum Akt Nowych, Teczka Ziemiński Zygmunt 1949–1978,
Zespół Ministerstwa Edukacji Narodowej w Warszawie, sygn.
2/2521/0/1/7121.
- Polska Akademia Nauk, Archiwum w Warszawie [Archiwum PAN],
Oddział w Poznaniu, Materiały Zygmunta Ziemińskiego
(1920–1996), sygn. P III-120, teczki 137–141 i 150.
- Archiwum Wydziału Prawa i Administracji UAM
Protokoły posiedzeń Rady Wydziału z 1982 r.
Materiały dot. Zygmunta Ziemińskiego
- Katedra Teorii i Filozofii Prawa UAM
Korespondencja i sprawozdania Zygmunta Ziemińskiego
- Zbiory prywatne
Sławomiry Wronkowskiej-Jaskiewicz
- Ustne relacje Anny Ziemińskiej-Nowakowskiej (maj 2022)
i wspomnienia własne autorki.
- Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w oczach służb specjalnych
PRL. Wybór źródeł z lat 1982–1989*, do druku podał Kazi-
mierz Świrydowicz, Poznań 2011.
- Zaremba Szymon J., *Wspomnienia z odległej przeszłości*, tł. Mał-
gorzata Wilska, Oficyna Orechoviana, Cobylyno alias Venetio –
datiscaneum 2019.

Opracowania

- Bartkowiak Jacek, *Element antysocjalistyczny. Samorząd studentów na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu w latach 1980–1989*, Fundacja Św. Benedykta, Dębogóra [2017].
- Czepita Stanisław, *Jubileusz siedemdziesiątej rocznicy urodzin Profesora Doktora Zygmunta Ziemińskiego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 53: 1991, z. 1, s. 233–235.
- Czepita Stanisław, *Koncepcje teoretycznoprawne Zygmunta Ziemińskiego a idee naukowe Czesława Znamierowskiego*, w: Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński (red.), *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, Poznań 1990, s. 463–483.
- Czepita Stanisław, Wronkowska Sławomira, Zieliński Maciej, *Założenia szkoły poznańsko-szczecińskiej w teorii prawa*, „Państwo i Prawo” 2013, z. 2, s. 463–483.
- Czerwiński Zbigniew, *Wolny Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Niezależny ruch studencki w latach 1980–1981*, „Kronika Miasta Poznania”, 2005, nr 4 (*Nasza piękna „Solidarność”*, red. prowadzący Marek Ziółkowski), s. 123–144.
- Dutkiewicz Paweł, *Problem aksjologicznych podstaw prawa we współczesnej polskiej filozofii i teorii prawa*, Kraków 1996.
- Grabowski Paweł, *Z kart historii Wydziału. Zygmunta Ziemińskiego pierwsze lata w Poznaniu*, „Z kart historii Wydziału” – dodatek do czasopisma „Paragraf. Informator Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2006, nr 17, s. 1–2.
- Kordela Marzena, *Teoria prawa Zygmunta Ziemińskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 4: 2015, z. 1, s. 230–249.
- Krasowski Krzysztof (red.), *Zarys dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Poznaniu 1919–2004*, Poznań 2004.
- Laskowicz Krystyna, *„Prezent gwiazdkowy, stan wyjątkowy?”*, „Kronika Miasta Poznania” 2005, nr 4 (*Nasza piękna „Solidarność”*, red. prowadzący Marek Ziółkowski), s. 201–210.

- Łastowski Krzysztof, *Wspomnienie o Profesorze Zygmuncie Ziemińskim*, „Ruch Filozoficzny” 54: 1997, nr 4, s. 553–555.
- Marciniak Anna, *Ziemiński Zygmunt (1920–1996), teoria prawa, filozofia, logika*, w: *Poczet wielkopolskich członków Polskiej Akademii Nauk*, Poznań 2000, s. 215–216.
- Nowak Leszek, *Zygmunt Ziemiński 1920–1996*, „Nauka” 1996, nr 4, s. 267–271.
- Nowak Leszek, *Zygmunta Ziemińskiego koncepcja interpretacji. Pewne komentarze, dopełnienia, aplikacje*, w: Andrzej Klawiter, Leszek Nowak, Piotr Przybysz (red.), *Umysł a rzeczywistość* (= Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, t. 5, Poznań 1999), s. 423–435.
- Nowakowska Nina, *Rozpad Komitetu Obywatelskiego, wojna na górze, wybory prezydenckie*, „Kronika Miasta Poznania” 2014, nr 2 (= *Wielka zmiana 1989–1991*, red. prowadzący Krzysztof Podemski), s. 179–188.
- Olszewski Henryk, *W stulecie Wydziału Prawa UAM*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 81: 2019, z. 2, s. 5–17.
- Opalek Kazimierz, Wróblewski Jerzy, *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969.
- Pihan-Kijasowa Alicja (red.), *Poczet członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Poznań 2008.
- Pogasz Wojciech, *Jubileusz prof. dr Zygmunta Ziemińskiego*, „Informator UAM” 1990, z. 16.
- Smolak Marek, Czesław Znamierowski. *W poszukiwaniu sprawnego państwa* (= *Magistri Nostri. Profesorowie Wydziału Prawa Poznańskiego Uniwersytetu*, red. Andrzej Gulczyński), Poznań 2007.
- Smolak Marek, *Zygmunt Ziemiński. Redaktor naczelny 1991–1996*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 68: 2006, z. 2, s. 80–82.
- Staniewicz Ewa, *Zygmunt Ziemiński. Gandhi czyli Długi Uczony*, w: *Poznaniacy – portretów kopa i trochę*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1996, s. 395–403.

- Świrydowicz Kazimierz, *Profesor Zygmunt Ziemiński jako obiekt inwigilacji policji politycznej*, „Kronika Miasta Poznania” 2008, z. 3 (*Prawnicy*, red. prowadzący Andrzej Gulczyński, Jacek Wiesiołowski), s. 281–288.
- Wronkowska Sławomira, *Wspomnienie o profesorze Zygmuncie Ziemińskim*, „Państwo i Prawo” 1996, z. 7, s. 71–73.
- Wronkowska Sławomira, *Zygmunt Ziemiński 1920–1996*, w: Andrzej Gulczyński (red.), *Wielkopole XX wieku*, Poznań 2001, s. 627–637.
- Wronkowska Sławomira, *Zygmunt Ziemiński, prof. dr hab. – prawnik*, w: Zbigniew Pilarczyk (red.), *Luminarze nauki Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919–2019*, Poznań 2019, s. 827–831.
- Wronkowska Sławomira, Zieliński Maciej (red.), *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, Poznań 1990.
- Znamierowski Czesław, *Podstawowe pojęcia prawa*, cz. 1: *Układ prawny i norma prawna*, wyd. 2, Poznań 1934.

Indeks nazwisk

- Aarnio Aulis 58, 116
Ajdukiewicz Kazimierz 19, 47,
76, 105, 106
Amselek Paul 124
Atias Christian 122, 124
Austin John 127
- Bafia Jerzy 119
Bajon Filip 69
Banaszak Grzegorz 69
Bartkowiak Jacek 140
Bator Andrzej 72
Bergel Hean-Louis 126
Biernat Stanisław 131
Bobbio Norberto 125
Bogucka-Skowrońska Anna 69
Borkowska-Bagieńska Ewa 36,
69
Borucka-Arctowa Maria 50,
112, 120, 126–128
- Carbonnier Jean 114
Chmara Michał 23, 50, 69, 115,
146
Comanducci Paolo 127, 128,
130–132
Conte Amadeo 58
- Coppa Giovanni 27
Czachórski Witold 132
Czepita Stanisław 5, 31, 43, 48,
68, 69, 71, 75, 98, 140
Czerwiński Zbigniew 140
- Dabin Jean 103
Daszkiewicz Krystyna 29, 112
Delorme Andrzej 105
Dembski Krzysztof 22, 102
Drozdowski Rafał 132
Dutkiewicz Paweł 46, 140
Dybowski Krzysztof 127
Dyoniziak Ryszard 108
- Eckhoff Torstien 115
- Falkowska Ewa 13
Filipek Józef 121
Fisiak Jacek 55
Frändberg Ake 125
Frieske Kazimierz 115
Fritzhand Marek 106, 112
Fuller Lon L. 118
- Gabriel Piotr 53, 73, 128–131,
133–136

- Gardies Jean-Louis 124
 Gérard Philippe 121
 Gianformaggio Letizia 126, 128
 Gizbert-Studnicki Tomasz 72, 124, 127, 129
 Gomułowicz Andrzej 69
 Górecki Jan 107
 Grabowski Andrzej 124
 Grabowski Paweł 140
 Greaves H.R.G. 102
 Gromski Włodzimierz 129, 131
 Grzegorzczak Christophe 120
 Grzybowski Stefan 101, 105
 Guastini Riccardo 126–128, 130–132
 Gulczyński Andrzej 141, 142
- Hare Richard Mervyn 121
 Harrison Jonathan 122
 Hart Herbert 72, 87, 118
 Herman Mikołaj 75, 99
 Hoecke Mark van 125
 Hoeffe Otfried 130
 Hohfeld Wesley N. 48
- Iwin Aleksandr A. 58, 115
- Jackowiak Czesław 129
 Jankowski Henryk 112
 Janowicz Zbigniew 29
- Kaczmarek Jan A.P. 69
 Kalinowski Jerzy 100, 101, 107, 113, 123
- Kaufmann Arthur 58
 Kelsen Hans 115, 120, 126
 Kerchove van de Michel 124
 Kępiński Marian 119
 Klafkowski Alfons 23
 Klawiter Andrzej 69, 141
 Kmiecik Romuald 121
 Kmita Jerzy 71
 Kochanowski Jan 12
 Kokoszyńska-Lutmanowa Maria 24
 Kolańczyk Kazimierz 40–42
 Kordela Marzena 74, 99, 128–131, 133–136, 140
 Korybski Andrzej 130
 Kotarbiński Tadeusz 19, 24, 109
 Krasowski Krzysztof 21, 140
 Krawietz Werner 121
 Krukowski Adam 112
 Kruszyński Zbigniew 41, 42
 Krygier Martin 131
 Kustra Ewa 72
 Kwiatkowski Paweł 137, 138
 Kwieciński Tomasz 29
- Lang Wiesław 105, 112, 126
 Laskowicz Krystyna 31, 140
 Leszczyna Henryk 113
 Leszczyński Leszek 132
 Lindecka-Popowska Bożena 71
 Lipczyńska Maria 107, 108
 Ludwiczak Witalis 22, 40
 Ludwiczakowa Wiesława 40

- Łastowski Krzysztof 141
 Łączkowski Paweł 31, 69
 Łączkowski Wojciech 41
 Łęcki Maciej 117
 Łopatka Adam 22–24, 102, 103, 105, 107
- Małecki Jerzy 69, 129–131, 133–136
 Marciniak Anna 141
 Markiewicz Władysław 104
 Marnierre Edith Salle de la 118
 Mazowiecki Tadeusz 28, 35, 36, 130
 Menger Karl 116
 Michalska Anna 107, 133
 Mikołajewicz Jarosław 71, 99, 127, 129–131, 133–136
 Mikosz Jerzy 66
 Morawski Lech 72
 Motyka Krzysztof 130
- Nadobnik Marcin 100
 Nowaczyk Jerzy 105, 107
 Nowak Leszek 5, 28, 35, 55, 69, 71, 86, 111–113, 118, 123, 141
 Nowakowska Nina 141
 Nowicka Aurelia 69
- Ofstad Harald 106
 Olejniczak Adam 69
 Olszewski Henryk 22, 41, 68, 107, 141
- Opalek Kazimierz 24, 45, 68, 82, 111, 124, 129, 141
 Ossowska Maria 19, 24, 47, 107, 110, 111, 115
 Ost François 124
- Pałeczki Krzysztof 72
 Panowicz-Lipska Janina 71
 Patrias Wojciech 58, 71, 99, 122
 Pawłowska Barbara 132
 Perelman Chaïm 25, 115, 120
 Petrażycki Leon 110, 130
 Pierzchlewicz Wanda 41
 Pihan-Kijasowa Alicja 141
 Pilarczyk Zbigniew 142
 Pleszka Krzysztof 125
 Pogasz Wojciech 141
 Podgórecki Adam 106, 107
 Policki Korneliusz 112
 Pospieszalski Karol Marian 126
 Pound Roscoe 72
 Przybysz Piotr 141
- Rabska Teresa 29, 40, 41
 Rabski Zdzisław 40
 Radwański Zbigniew 31, 32, 41, 131
 Rawls John 114
 Raz Joseph 121
 Redelbach Andrzej 127
 Romahnowa Seweryna 24
 Romul Janusz 107
 Ross Alf 48, 72, 87, 94, 104, 110
 Rozmaryn Stefan 107

- Sadurski Wojciech 125, 128
 Sandorski Jan 29
 Sanetra Walerian 114
 Sarkowicz Ryszard 132
 Schelsky Helmut 121
 Schramm Alfred 121
 Selwaggi Filippo 123
 Skąpska Grażyna 72
 Skubiszewski Krzysztof 133
 Smolak Marek 21, 26, 137, 138, 141
 Sobociński Robert 75
 Sokołowski Tomasz 71
 Sołtysiński Stanisław 32, 71, 112, 117
 Staniewicz Ewa 7, 13, 23, 31, 33, 58, 98, 141
 Stankowski Jan 128
 Staśkiewicz Wiesław 129
 Stelmachowski Andrzej 14, 16, 21, 55, 102, 122, 126
 Stone Julius 108
 Stonert Henryk 108
 Stroba Jerzy 41
 Strogowicz Michał 116
 Strömholm Stig 118
 Studnicki Franciszek 108, 113
 Suchocka Hanna 69
 Sutor Bernhard 132
 Swiniarski Krzysztof 71
 Szacki Jerzy 128
 Szer Seweryn 101
 Szwarc Andrzej J. 75
 Szyszkowska Maria 129
 Śmiałowski Jerzy 105
 Śmigaj Józef 22
 Świrydowicz Kazimierz 5, 31, 34, 35, 71, 98, 115, 130–132, 134–137, 139, 142
 Tammelo Ilmar 111
 Tarnawski Maciej 114, 133
 Terre François 128
 Tobor Zygmunt 124
 Tuleja Piotr 131
 Turowski Jan 128
 Vogel Hans Heinrich 118
 Wawiłowa Maria 101
 Wąsowicz Stanisław 22, 102, 105, 122
 Wellman Carl 107
 Wiesiołowski Jacek 142
 Wilska Małgorzata 139
 Winczorek Piotr 129
 Winkler Günther 121
 Wojtkowiak Dionizy 22, 102, 105
 Wojtyła Karol (Jan Paweł II) 25, 27
 Woleński Jan 72
 Wright Georg H. von 48, 50, 58, 72, 88, 106, 110, 116, 132
 Wronkowska Sławomira 16, 21, 28, 32, 41, 52, 55, 57, 58, 63, 66, 67, 69–71, 75,

- 98, 99, 111, 112, 114, 115,
119, 122–124, 127–131,
133–136, 140, 142
- Wróblewski Jerzy 24, 45, 82,
104, 105, 110, 111, 119,
121, 141
- Zakrzewski Witold 24, 104
- Zaremba Szymon J. 12, 13, 139
- Zieliński Maciej 5, 52, 55,
69–71, 74, 75, 98, 99, 107,
111, 112, 114, 115, 123–125,
127, 128, 132, 138, 140, 142
- Zieliński Tadeusz 125
- Ziomba Zdzisław 106, 111, 116
- Ziemińska Felicja z Toma-
szewskich 38–41
- Ziemińska Maria z Romiszew-
skich 10
- Ziemińska-Nowakowska
Anna 38, 41
- Ziemiński Zygmunt Ksawery
Mikołaj 10
- Ziemski Krystian 71
- Ziółkowski Marek 132, 140
- Zirk-Sadowski Marek 72
- Zmierzak Maria 71, 128–131,
133–136
- Znamierowski Czesław 14,
18, 19, 21, 22, 46–48, 60,
87, 89, 100, 103, 105, 108,
109, 111, 123, 125, 130,
140–142
- Zwierzykowski Piotr 99

Opracowała Alicja Przybyszewska

Summary

Zygmunt Ziemiński: “Gandhi”

The book presents a profile of Zygmunt Ziemiński, a professor of law and a prominent figure at the University of Poznań. It is divided into four parts: (1) *“My life was like the Jews crossing the Red Sea”*, (2) *“Academic career”*, (3) *“Teacher, Educator, Master”*, and (4) *“Work.”* The text is accompanied by a bibliography of Zygmunt Ziemiński’s publications, a list of studies published on him, and an Index of names.

Zygmunt Ziemiński, the son of a doctor of psychology Zygmunt Sr. and a painter Maria née Romiszewska, was born on 1 June 1920 in Warsaw, where he graduated from a secondary school in 1938. He was brought up in an intellectual, Catholic and patriotic home. Immediately after his matriculation, he volunteered for military service in Vilnius. During the German occupation, which he spent outside Warsaw, he worked as a labourer and home tutor involved in clandestine teaching. He soon became involved with independence organisations, and between 1943 and 1944 served in the forest units of the Home Army. He held in high esteem the Cross of the Home Army, awarded to him in 1975.

The future professor began his law studies during war-time clandestine classes and completed them in Poznań. At the University of Poznań, he also studied philosophy in the field of sociology, and in 1946, under Czesław Znamierowski, he began working, first as a volunteer, and then as an assistant, in the Department of the Theory and Philosophy of Law. During the difficult post-war years, he supported himself by tutoring, earned money as an actor, and wrote plays.

Zygmunt Ziemiński obtained his doctoral degree in 1950 on the basis of a dissertation entitled *Defamation trials of as a problem of social technique (Procesy o zniewagę jako problem techniki społecznej)*, and in 1955 he was awarded the title of assistant professor on the basis of a thesis entitled *The background of the court disputes on support for children born out of wedlock (Podłoże sporów sądowych o alimentację dzieci pozamałżeńskich)*. He was appointed associate professor in 1962, and seven years later he was awarded the title of full professor. In 1962, he was appointed head of the Department of Legal Applications of Logic at Adam Mickiewicz University, and in 1981 he became head of the Department of the Theory of State and Law. He worked there until the last days of his life. Despite his unquestionable academic and moral authority, Professor Ziemiński was never bestowed with university functions. This adds greater significance to his being elected chairman of the Solidarity Trade Union group at the Faculty of Law and Administration of Adam Mickiewicz University in 1980.

Zygmunt Ziemiński employed his knowledge and experience by working actively in numerous national and foreign scientific societies, research councils and editorial committees. In the last years of his life, he served as editor-in-chief of the *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny [Poznań Journal of Law, Economics and Sociology]*, and was a member of the Central Commission for Academic Title and Degrees.

Professor Ziemiński's passion in life was research work closely intertwined with educating and supporting young people. His scientific activity focused on the theory of law, the discipline to which he devoted himself, but it also encompassed logic and the methodology of sciences, sociology and ethics. His wide-ranging research interests and versatile scientific skills enabled him to achieve commendable results in the study of all fundamental aspects of law and cultivate legal theory as an integrative discipline of the legal sciences.

The distinction introduced by Zygmunt Ziembinski between a legal rule and a legal norm was of fundamental theoretical and legal importance. It became the basis of his concept of interpretation as a specific translation of legal rules into norms of conduct, the concept of the norm of competence, the analysis of legal relations and legal situations determined by norms of law, as well as his unique elaborate conception of sources of law, taking into account the role of political and axiological factors and rules of exegesis in shaping the validity of norms with a specific content. The results of theoretical-legal research found their culmination in Ziembinski's greatest work, *Fundamental problems of jurisprudence (Problemy podstawowe prawoznawstwa*, 1980), which is devoted to constructing a theory of legal phenomena in their formal aspect.

He conducted pioneering work on selected aspects of the social working of law, which he had already carried out in the early 1950s, many years before the formulation of the first Polish sociology of law programmes when sociology had been removed from university curricula. Valuing clarity of expression, Professor Ziembinski put great effort into translating the subtle and abstract considerations of logic as a science into the language of logic as the art of practical action. He did this with great success. His well-known textbook *Practical Logic* which has been reissued numerous times, has become a primer on which generations of Polish lawyers have been raised (*Practical Logic with the Appendix on Deontic Logic* by Zdzisław Ziembka, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1976, pp. 489).

For Professor Ziembinski, precise language was a prerequisite for a fruitful discourse in science. By carrying out a logical and semiotic analysis of legal and juridical language, he accomplished the enormous work of bringing order to the conceptual apparatus of jurisprudence. Equally momentous were his reflections on the methodological status of legal science and his distinction and characterisation of the types of problems in this field. His works

on the sociology of law and legal applications of logic broke the outdated paradigm of the practice of legal science and opened up new and fruitful prospects for jurisprudence.

Zygmunt Ziemiński's analyses also tackled problems located on the border between jurisprudence and the science of morality, especially the intricate relationships between moral judgements and norms and legal norms. Late in life, he returned to the fundamental jurisprudential questions concerning the role of moral judgements and norms in law. He grappled with these in works such as *An introduction to axiology for lawyers* (*Wstęp do aksjologii dla prawników*, 1990), *On the understanding of justice* (*O pojmowaniu sprawiedliwości*, 1992) and *On the understanding of positivism and the law of nature* (*O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, 1993).

Years of diligent and intensive work resulted in 300 scientific publications, with a steady flow of books: *Moral norms and legal norms* (*Normy moralne i normy prawne*, 1963), *Logical foundations of jurisprudence* (*Logiczne podstawy prawoznawstwa*, 1966), *Ethical problems of jurisprudence* (*Etyczne problemy prawoznawstwa*, 1972), *Methodological issues of jurisprudence* (*Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, 1974), *Essays on the methodology of particular legal sciences* (*Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych*, 1974), *The principles of law: basic issues* (*Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, 1974, together with S. Wronkowska and M. Zieliński), *Sociology of law as a legal science* (*Socjologia prawa jako nauka prawna*, 1975, together with M. Chmara), and *Justification of judgements and norms in jurisprudence* (*Uzasadnianie twierdzeń ocen i norm w prawoznawstwie*, 1988, together with M. Zieliński).

Zygmunt Ziemiński stood steadfast in the face of pressure from any factions. In his research work, he was able to remain independent of political power. Nor did he succumb to any changing fashionable trends in science. Regardless of these, he consistently

and systematically developed his paradigm over many years, showing ever new applications of it. Analysing subtle theoretical and legal problems, he persevered in his efforts to make legal theory useful for legal studies.

Life did not spare Ziemiński bitter experiences. He waited a long time for official recognition, which he did not seek. He received honours late in life: in 1991 he became a corresponding member of the Polish Academy of Sciences, and in 1994 he was awarded the Commander's Cross of the Order of Polonia Restituta.

Zygmunt Ziemiński was an outstanding teacher. The classes he taught were a great event for students. His dozen or so excellent textbooks shaped the knowledge and legal culture of young academics, regardless of the university law departments from which they graduated. His seminars brought together future lawyers and philosophers, sociologists and artists, politicians, journalists and travellers. More than forty of his seminarians went on to become academics. Ziemiński's uniqueness as a teacher and educator was determined by his unparalleled willingness, his need even, to share his knowledge, experience and doubts with others, and the fact that while expecting credibility from others, he placed the greatest demands on himself. It was also thanks to this that he exerted an extensive and profound influence on Polish jurisprudence, on our methodological self-knowledge, the language of the discourse on law and the precision of thinking.

Translated by Rob Pagett

Spis treści

Słowo wstępne	5
„Życie tak mi się układało, jak Żydom przejście przez Morze Czerwone”	7
Droga naukowa	44
Nauczyciel, Wychowawca, Mistrz	60
Dzieło	76
Bibliografia prac Zygmunta Ziemińskiego	100
Bibliografia	139
Indeks nazwisk	143
Summary	149

W SERII MAGISTRI NOSTRI
UKAZAŁY SIĘ PUBLIKACJE:

E. Borkowska-Bagieńska, *Edward Taylor –
czy wartości niedoceniane?*

J. Sandorski, *Bohdan Winiarski. Prawo. Polityka. Sprawiedliwość*

T. Gadkowski, J. Tyranowski, *Alfons Klafkowski – prawnik
internacjonalista*

W. Szafrąński, *Witalis Ludwiczak – prawnik
z olimpijskim paszportem*

W. Szafrąński, *Stanisław Nowakowski. Przez trzy kontynenty*

H. Olszewski, *Zdzisław Kaczmarczyk 1911–1980*

Z. Radwański, *Alfred Ohanowicz. Ojciec poznańskiej cywilistyki*

M. Stanulewicz, *Marian Zygmunt Jedlicki. Tłumacz Thietmara*

M. Smolak, *Czesław Znamierowski. W poszukiwaniu
sprawnego państwa*

J. Walachowicz, *Michał Szczaniecki – historyk państwa i prawa*

J. Napierała, *Józef Górski. Ze Śnietni nad Prosną
po rektorskie berło*

Z. Rymaszewski, J. Matuszewski, *Józef Matuszewski.
Pasja nauki. Cena pasji*

ISBN 978-83-232-4096-9

ISBN 978-83-232-4097-6 (PDF)